

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Wegbereiders: Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië over het profijt van onderwijs, 1950-2020

Hulst, A.A.L. van der

Citation

Hulst, A. A. L. van der. (2022, February 16). *Wegbereiders: Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië over het profijt van onderwijs, 1950-2020*. Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3275331>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3275331>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

8 De winst- en verliesrekening van deelname aan het onderwijs

Te pes Rom dochudel pre ajso than sar gadžo,
ta mek goreder dikhel tele pre aver Roma sar gadžo.
Wanneer een Rom liever met *gadzje* omgaat,
gaat hij andere Roma nog meer minachten dan de *gadzje* al doen.¹

Inleiding

Roma ouders zijn bang om hun kind kwijt te raken, zegt hoogopgeleide Tsjechische Milada (1972). Ze denken dat hun kind door de invloed van de school de eigen culturele gebruiken zal loslaten. Daarom prijzen zij, volgens haar, hun kind niet om goede schoolresultaten.

Het is beter als je een dom kind bent maar met een Roma hart en een Roma manier van denken, dan dat het kind de kant van de *gadzje* kiest. [...] Als een kind pienter is en te veel kennis heeft, zal hij de gemeenschap de rug toekeren. Dan ziet hij de Roma niet meer staan.

Dit hoofdstuk behandelt de culturele factoren die mogelijk van invloed waren op het achterblijven van sociale stijging. Allerlei structurele ontwikkelingen hebben bij Roma en Sinti tot een wat hoger onderwijsniveau geleid: een vaste woon- en verblijfplaats waardoor regelmatige schoolgang mogelijk werd, het handhaven van de leerplichtwet en in Tsjechië een vernieuwde onderwijswet waardoor kinderen niet meer onnodig op het speciaal onderwijs geplaatst worden. Maar veranderde daardoor ook het perspectief op de kansen die onderwijs kan bieden? Achten ouders inmiddels het onderwijs van nut om maatschappelijk hogerop te komen? Spelen er culturele redenen bij het uitblijven van sociale stijging?

Net zoals in hoofdstuk zeven komen ook in dit hoofdstuk de respondenten voornamelijk zelf aan het woord. Hun levenservaringen worden ondersteund of gekruist met literatuuronderzoek, maar de basis van dit hoofdstuk wordt gevormd door de beleavingswereld van de geïnterviewde Roma en Sinti in beide landen.

1 Hübschmannová e.a., *Godaver*, 39.

Vrees voor verlies van de eigen cultuur door het onderwijs

De school als plek voor ongewenste beïnvloeding door de ‘burgermaatschappij’

Toen František (1972) jong was, nog in Slowakije, werden Roma kinderen gewaarschuwd voor een teveel aan schoolkennis. ‘Als een kind te veel leert wordt hij ziek, zeiden ze vroeger.’² Dit lijkt sterk op een gezegde dat binnen lagere sociale niet-Roma kringen in Nederland gangbaar was: ‘Je verleet je hele verstand’.³ Binnen de Generaal-pardon-groep in Nederland kreeg ook Miloš (1947) in zijn opvoeding een lage dunk van onderwijs mee.

Wat levert de school je op? Niks! Je moet niet naar school toegaan. Je hebt er niks aan. Dat heb ik veel gehoord, van de oudere generatie. School is voor de *gadzje*.⁴

Dezelfde opmerkingen hoorde Tsjechische Alžběta (1949) tijdens haar jaren als kleuterschooljuf voortdurend van Roma ouders. Roma zien werkelijk de waarde van onderwijs niet in, is haar ervaring.⁵

Het denkbeeld dat school tot de *gadzje* wereld behoort, is een traditionele manier van denken die zowel de Tsjechische als de Nederlandse respondenten herkennen. In hun beleving, en dat geldt ook voor de hoogopgeleiden, is een zekere achterdocht ten opzichte van school een kenmerk van de Roma en Sinti cultuur.

In werkelijkheid is dat wantrouwen een vaak beschreven fenomeen dat overal in arme milieus voorkomt wanneer mensen niet de toekomstmogelijkheden voor sociale stijging voor zich zien. In het armste deel van de Schilderswijk van voor de Tweede Wereldoorlog werd alles en iedereen die naar gezag of autoriteit rook diep gewantwoord, de meester van de lagere school inclusief. Een geschoolde arbeider werd al met argusogen bekeken.⁶ Iets vergelijkbaars schreef Philip Snijder over zijn jeugd in het midden van de jaren zestig op het toen verkrotte Bickerseiland in Amsterdam. Zijn familie bestond uit sjacheraars, ze leefden van in- en verkoop van oud ijzer of louches handeltjes of hingen rond op straat. Hij was de beste van de klas en met gefronste wenkbrauwen werd er over hem gesproken want iemand die gaat doorleren, valt buiten de groep.⁷

Het verliezen van de eigenheid is waar veel Roma ouders bang voor zijn. Onderwijskundige Martin Levinson signaleerde die angst ook bij ‘Gypsy/Traveller’ ouders. Hoewel die enigszins trots waren op de schoolprestaties van hun kinderen, uitten ze hun bezorgdheid dat die schoolkennis hen zal vervreemden van het eigen milieu.⁸ Milada

2 František (1972) TL-3, 2.

3 <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/02/07/je-verstand-verlezen-a1591238> (geraadpleegd op 10.05.2021).

4 Miloš (1947) NL-2, 5-6.

5 Alžběta (1949) TH-13, 9. Zie ook Agáta (1970) TH-14, 4-5.

6 Klein Kranenburg & Willems, *Niks Geteisem*, 31-37.

7 P. Snijder, *Zondagsgeld* (Amsterdam/Antwerpen 2007), een autobiografisch getinte verhalenbundel; in de 1e druk uit 2012, 12-21 en 92-98. Voor autobiografische herinneringen aan het moeizaam bereiken van een academische carrière vanuit een arbeidersachtergrond in Frankrijk: D. Eribon, *Terug naar Reims* (Amsterdam 2018).

8 Levinson, ‘Not just content’, 247.

(1972) kent uit haar eigen omgeving de weerstand tegen school omdat jonge beïnvloedbare kinderen juist daar in aanraking komen met 'burgerkinderen'.

Als je je kind naar school stuurt en het gaat om met *gadzje* kinderen, dan is de kans groot dat het zich aan die kinderen aanpast.⁹

Die aversie voor de omgang met andere kinderen is niet alleen voorbehouden aan Roma en Sinti. Ook in kringen van Marokkaanse en Turkse Nederlanders bemerkte Sterckx een bepaalde vrees voor omgang met kinderen buiten de eigen kring. Ouders konden zich er moeilijk een voorstelling van maken hoe het er daar in gezinnen aan toe ging. Op school waren contacten met andere kinderen onvermijdelijk. Maar buiten schooltijd bestond er vooral voor de meisjes de voorkeur voor omgang met kinderen uit de eigen familie, omdat die zich conformeerden aan de ideeën en verwachtingen van de ouders.¹⁰ Het grote verschil met Roma en Sinti echter is dat die Turkse en Marokkaanse ouders zich niet verzetten tegen het opdoen van schoolkennis. Volgens Coenen hadden zij ondanks de weerstand tegen de omgang met mensen van de dominante cultuur de wens en ambitie dat hun kinderen maatschappelijk hogerop zouden komen.¹¹ In Tsjechië gold dat eveneens voor de laagopgeleide ouders uit de Vietnamese minderheid. In biografische interviews met Tsjechische Vietnamezen onder de dertig, door sociale wetenschappers Andrea Svobodová en Eva Janská, komt een beeld naar voren van overbeschermende, conservatieve ouders die er echter bij hun kinderen bovenop zaten om goed te presteren op school. Kinderen uit de Vietnamese minderheid scoren er zelfs bovengemiddeld goed in het onderwijs.¹² Bij veelal laagopgeleide Roma en Sinti ouders is dat niet het geval vanwege de overtuiging dat zij niet veel aan schoolkennis hebben. Bijvoorbeeld Johanna (1995) vindt dat de jongens op het woonwagencamp meer opsteken als ze bij hun vader in de leer gaan. Op school leer je de leerstof, op straat hoe het leven in elkaar zit.

Jongens gaan meer met hun vader mee, daar leren ze hoe ze moeten venten en hoe ze moeten praten en wie ze zien. Bij wijze van spreken wie de broek aan heeft, dat ze die moeten aanspreken. Om iets te verkopen.¹³

Het snel en grondig inschatten van complexe sociale verhoudingen leer je niet op school, maar binnen de familie. Dat is volgens sociale wetenschapper Laura Laubeová een traditioneel concept van scholing bij Roma dat botst met het geïnstitutionaliseerde onderwijs. De levensfilosofie is dat de belangrijkste socialisatie van kinderen ter voorbereiding op hun volwassen leven binnen de familie plaatsvindt. De door Bittnerová e.a. geïnterviewde Roma hadden evenmin een hoge pet op van de vorming tot maat-

9 Milada (1972) TH-5, 2-3.

10 Sterckx, *Trouwen met een vreemdeling*, 184-185.

11 Coenen, 'Word niet zoals wij!', 146-150.

12 Svobodová & Janská, 'Identity development', 126; *PISA 2012 results: excellence through equity (volume II): giving every student the chance to succeed*, OECD (Parijs 2013) Tabel II.3.11, 252; *Reviews of School Resources: Czech Republic*, OECD (2016) 36-37.

13 Johanna (1995) NL-7, 6.

schappelijke volwassenheid die een kind op school krijgt. Binnen de familie gaat het om het langzaam maar zeker verwerven van autonomie, door in de nabijheid van volwassen familieleden zonder dwang ervaringen op te doen waar je in het sociale en economische leven echt iets aan hebt.¹⁴ Verschillende Nederlandse respondenten beamen deze manier van 'thuisonderwijs'. Het belang van naar school gaan zit 'm alleen in het leren lezen en schrijven.¹⁵

Dat je buiten school meer kennis opdoet waar je wat aan hebt, past in het beeld dat Sara (1957) van haar schooltijd heeft. De 'burgerkinderen' konden weliswaar veel beter leren, maar de 'zigeunerkinderen' waren door het vele reizen meer *streetwise*.

Wij waren bijdehanter dan de klasgenootjes. Door het reizen had je mensenkennis opgedaan.¹⁶

Met mensenkennis doelde Sara op de ervaring om situaties goed in te schatten en het kunnen bespelen van de manier van reageren bij 'burgers'. Daar hadden ze profijt van in de handel en in hun omgang met de autoriteiten. Dat is herkenbaar voor Marieke (1952) die naast een paar jaar kampschool naar eigen zeggen gedurende haar leven behoorlijk wat kennis heeft opgepikt.

Ik weet alles uit praktijkervaring. En ik vind nog steeds dat dat de beste scholing is. Uit het leven, je levensweg, daar krijg je praktijkervaring mee. Wie is er tegen je? Wie is er met je? Wij hebben heel veel mensenkennis.¹⁷

In de muziek wordt de 'zigeunermanier' van muziek maken, het op gehoor spelen, nog altijd als de meest wezenlijke manier gezien. Josef (1956) leerde als kind al noten lezen en deed twee jaar conservatorium maar vindt van bladmuziek spelen te beknellend en meer iets voor 'burgers'.

Als ik nou naar mijn ooms kijk, die konden geen noot lezen. Grote wereldmuzikanten. Of kijk naar Stochelo Rosenberg, die leest geen noot.¹⁸

Na de basisschool leer je niks bruikbaar meer als je de handel in wilt, vindt ook Jacob (1970). Wat nuttig zou zijn, is om te leren boekhouden en een website te bouwen. Jacob denkt daarbij aan een korte opleiding en niet nog jaren naar school, al lijkt hij zich daarbij te vergissen in het kennisniveau dat die vaardigheden verlangen. Jacob ziet de toekomst voor Sinti somber in. In de traditionele autosloop en -handel is er voor vrije jongens niet genoeg brood meer te verdienen nu zich dat steeds meer op internet afspeelt. Alleen de grotere bedrijven kunnen overleven. Desondanks vindt hij niet dat een schoolopleiding voor Sinti ergens toe leidt.¹⁹

14 Laubeová, *The role*, 12-13; Bittnerová, Doubek & Levínská, 'Stigma ve škole', 22. Zie ook Kyuchukov, 'Transformative education', 274.

15 Johanna (1995) NL-7, 5-6; Jacob (1970) NL-10, 13-14.

16 Sara (1957) NH-3, 5 en 10.

17 Marieke (1952) NL-4, 7-8.

18 Josef (1956) NH-11, 5.

19 Jacob (1970) NL-10, 10 en 13-14.

Toch is er een zekere kentering bespeurbaar. Ilona (1969) vindt voor haar kinderen diploma's halen wel belangrijk, omdat je die tegenwoordig nodig hebt om je brood te verdienen. Vergelijkbare reacties horen de twee Sinti onderwijsassistenten van ouders die zelf de kans niet hadden en vinden dat hun kinderen die wel moeten grijpen. Vooral de meisjes zouden graag naar school willen en meer met hun leven doen dan de hele dag in de wagen zitten.²⁰ En Marieke (1952), die zo hoog opgaf van haar eigen levenservaring, ziet in dat het in de huidige tijd niet meer zonder diploma's lukt, ook al zeggen heel wat Sinti op het kamp nog steeds dat school niks voor hen is.

Wat moet je nou met zo'n papiertje? Wat heb je nou, moet je daarvoor studeren, voor zo'n papiertje?

Maar bij haar dochter komt haar diploma goed van pas, want die heeft nu een goeie baan.

Ze verdient veel geld in de maand! Kijk, dat is wat anders dan 800 euro uitkering.²¹

Bij Magda (1971) waren de laatste jaren een paar conservatieve Roma vrouwen in haar familie ingetrouwd die niet willen dat met name de meisjes na hun twaalfde naar school gaan. Volgens Magda beweren die nieuwe familieleden ten onrechte dat je door school iets van je cultuur verliest. Haar dochter is tot haar negentiende naar school gegaan en heeft gewerkt, maar heeft zich altijd aan de culturele regels gehouden.

Zij wist precies wat wel of niet mocht. Zij mocht gerust met haar vriendinnetjes omgaan, maar ze mocht niet ergens blijven slapen.²²

Een gemis in de cultuur van de gadzje

De vrees van Roma en Sinti ouders dat kinderen door de invloed van school veranderen, is natuurlijk niet geheel ongegrond. Op school wordt de kinderen door kennisoverdracht en omgang met leraren en klasgenoten impliciet en expliciet het heersende maatschappelijke normen-en-waardenpatroon bijgebracht. Hoe hoger de onderwijsvorm, des te groter dat effect is, omdat kinderen daar meer in aanraking komen met klasgenoten uit sociaaleconomisch hogere kringen. Dat geldt niet alleen voor Roma en Sinti kinderen, ook migrantenkinderen die in sociaaleconomisch zwakke wijken wonen, komen in de hogere varianten van het voortgezet onderwijs meer in aanraking met autochtonen.²³ Door hun opleiding komen ze terecht in banen en op posities waarvan ze zich vanuit het ouderlijk huis geen voorstelling konden maken. Brands stelde dat die nieuwe culturele invloeden die ze zich eigen moeten maken soms een verborgen of zelfs uitgesproken ontkenning of afkeuring inhouden van wat iemand van huis uit als waarden heeft meegekregen. Dat kan bijvoorbeeld gaan om een accent in het Neder-

20 Ilona (1969) NL-6, 7; Timmermans, *Sinti scholen zich voor onderwijs* (2011) 67-69.

21 Marieke (1952) NL-4, 7-8 en 17.

22 Magda (1971) NL-5, 9 en 13.

23 Sterckx, *Trouwen met een vreemdeling*, 180.

lands of een andere woordkeus. Daardoor komt iemand onvermijdelijk anders te staan ten opzichte van de ouders en andere mensen uit het eigen milieu.²⁴

Als dus Roma en Sinti kinderen door school in contact komen met de 'burgersamenleving', waardoor hun eigen cultuur aan kracht zou inboeten, wat noemen de respondenten dan als de cultuurkenmerken die niet verloren mogen gaan? Wat zien zij als een wezenlijk onderdeel van hun cultuur dat ze missen in die van de dominante samenleving?

Het met afstand meest genoemde verschil met de 'burgersamenleving' in Tsjechië en Nederland is het vermeende grote saamhorigheidsgevoel in de Roma en Sinti families. Hoewel die sterke onderlinge verbondenheid binnen de familie een kenmerk is van alle minder geïndividualiseerde minderheidsculturen, wordt die vorm van solidariteit als karakteristiek voor Roma en Sinti gevoeld. Op de woonwagenkampen in Nederland en in iets mindere mate in de sociaal geïsoleerde woonoorden in Tsjechië bestaat die saamhorigheid in letterlijke zin. Ze leven te midden van de familie, niet alleen vader, moeder, broers en zussen, maar ook opa's, oma's, ooms, tantes, neven en nichten.²⁵ Familieleden staan altijd voor elkaar klaar, ook als je elkaar al jaren niet hebt gezien.²⁶ In Tsjechië werd door verschillende respondenten opgemerkt dat de sfeer binnen de familie levendiger is. Roma tonen hun emoties makkelijker dan andere Tsjechen die zij vaak serieus, streng en gesloten vinden en verstoken van humor en zelfspot.²⁷

De sterke band vereist volgens de respondenten dat familieleden alles uit hun handen laten vallen als er iets aan de hand is. Als iemand in het ziekenhuis ligt, komt uit respect een groot deel van de familie naar het ziekbed toe, soms tot wanhoop van het verplegend personeel.²⁸ Maatschappelijke verplichtingen worden niet als geldig excuus gezien om het bij ziekte of dood te laten afweten, zegt Hannes (1956). Hij toerde voor de muziek dertig jaar lang de wereld rond en daarom moest hij soms bij verdrietige gebeurtenissen in de familie verstek laten gaan. Dat deed hemzelf al pijn, en het werd hem ook zeer kwalijk genomen.

Bij ons is het wel zo dat ze verwachten dat je er bent. En het heeft voor ons bijvoorbeeld heel veel impact gehad dat je er niet altijd bij kon zijn. Onze mensen die begrijpen wel dat je je kost moet verdienen, maar ze zeggen: je bent toch één van ons? Dit is jouw familie, dat hè, iemand sterft of wat er mag zijn, en waarom ben je er niet? Nou ja, en dat hakt er wel in.²⁹

Toch ging Hannes die concertcontracten wel aan en kwam ze na. Hoogopgeleide Roma en Sinti, mensen met een baan of met een meer open houding naar de samenleving, proberen familie- en werkverplichtingen in evenwicht te houden. Het hangt af van de opvattingen van de familie in hoeverre ziekte en dood in de nabije of verre familie een

24 Brands, *Die hoeft nooit meer wat te leren*, 22-23.

25 Hetty (1992) NH-4, 9; Eva (1996) TL-11, 2; Ema (1985) TL-1, 5-6; Eliška (1983) TL-6, 9; Michaela (1981) TL-7, 7; Miloš (1947) NL-2, 9.

26 Denise (1982) NH-12, 14; Bernard (1978) NH-8, 7; Raul (1971) NH-5, 15.

27 Lukáš (1991) TH-10, 15; Radek (1980) TL-8, 3-4; Luboš (1977) TL-4, 5; Hana (1982) TL-5, 4-5; Michaela (1981) TL-7, 7.

28 Patrick (1993) NL-12, 2; Renata (1984) NL-9, 13.

29 Hannes (1956) NL-8, 24 en 29.

geldige reden is voor (langdurig) schoolverzuim. Die gebruiken blijken aan verandering onderhevig.

Het zelf verzorgen van gehandicapte, zieke en oude familieleden wordt door vrijwel alle respondenten, in beide landen, naar voren gebracht als typerend voor de Roma en Sinti cultuur.³⁰ Daaruit blijkt een enigszins verwrongen beeld van de oude dag bij 'burgers'. Bijvoorbeeld in migrantengezinnen wordt er net zo over gedacht. Met afschuw spreken Roma en Sinti over de manier waarop *gadzje* hun vader of moeder 'wegstoppen in een bejaardenhuis'. Jiří (1963):

Voor ons is dat het wegdoen van iets dat eigen is, als een amputatie.³¹

In Nederland is het beeld van hoe ouderen leven bovendien gedateerd. Alleen met een indicatie hebben hulpbehoevende ouderen recht op plaatsing in een verzorgingshuis. Ouderen willen vaak zelf lang op zichzelf blijven wonen, al dan niet met behulp van Thuiszorg. Maar Renata (1984) vindt het inschakelen van vreemden een schande. Een opname in een verpleeghuis wordt algemeen als onaanvaardbaar beschouwd. Langdurig in het ziekenhuis liggen voor dezelfde zorg kan overigens volgens hun normen weer wel.³² In familiekring verzorgd worden betekent dat een dochter of een schoondochter al dan niet gedwongen die zorg op zich neemt. Maar dat kan alleen als die vrouwen geen baan buiten de deur hebben.

Hoe uitgesproken de normen en waarden over de zorg voor ouderen en zieken ook zijn, op dit vlak is de praktijk weer net anders dan het culturele ideaalbeeld. Roma en Sinti gezinnen worden gemiddeld kleiner en het inwonen van de ouders bij de jongste zoon wordt langzaam minder vanzelfsprekend. De vrouwen en in mindere mate mannen die wel een baan hebben, verlenen naast hun werk met kunst- en vliegwerk mantelzorg, net zoals vaak in andere families in Nederland en Tsjechië gebeurt. Bovendien blijkt in Nederland toch een van de moeders in een verpleeghuis te verblijven en zit een zoon in een huis voor begeleid wonen.³³ En aan de andere kant is het zorgen in de realiteit niet altijd zo idyllisch als het lijkt. In Tsjechië woont een zwaar verstandelijk gehandicapt, onhanteerbaar zusje bij de ouders in een klein appartement op de tiende verdieping. Het jongste zusje in dat gezin is vanaf haar geboorte voorbestemd om die zorg in de toekomst op zich te nemen.³⁴ Als buitenstaander vraag ik me af of dat gehandicapte meisje niet beter af zou zijn in gespecialiseerde instelling.

Een ander steeds genoemd verschil is het gebrek aan gastvrijheid bij de *gadzje*. In Roma en Sinti families wordt altijd in grote hoeveelheden gekookt.³⁵ 'Als je binnenstapt en wij zijn aan het eten, dan is er altijd wel eten', zegt Nederlandse Ilona (1969). Ze keurt af dat je voor het eten bij 'burgermensen' van tevoren moet bellen en een afspraak ma-

30 Jana (1964) TH-8, 7; Miloš (1947) NL-2, 9; Juliano (1981) NH-10, 17; Raitl (1971) NH-5, 16; Josef (1956) NH-11, 2; Elly (1958) NH-9, 18; Dragana (1977) NL-3, 6.

31 Jiří (1963) TH-6, 3.

32 Renata (1984) NL-9, 13.

33 Elly (1958) NH-9, 7; Suzanna (1961) NH-1, 1.

34 Lukáš (1991) TH-10, 3.

35 Josef (1956) NH-11, 9-10; Elly (1958) NH-9, 15; Eva (1996) TL-11, 2; Renata (1984) NL-9, 3 en 13; Hetty (1992) NH-4, 9.

ken.³⁶ Vooral in Nederland was te verwachten dat dit onderscheid genoemd zou worden, omdat het door veel andere minderheden zo ervaren wordt. Het is beslist geen typerend verschil met alleen de Roma en Sinti. De koekjestrommel die na het rondje langs de koffiegasten weer snel dichtgaat, de per persoon afgestemde gehaktballen en de kaasschaaf vormen een wijdverbreid clichébeeld, al schuilt in elk cliché een kern van waarheid. In Tsjechië is het gebrek aan gastvrijheid dat respondenten bij niet-Roma vermoeden, in zoverre verklaarbaar dat er sinds de arbeidsplicht in de communistische tijd veel vrouwen fulltime werkten. Zoals overall in de westerse wereld waar vrouwen meer buitenshuis gaan werken, begint de mee-eet- en gastvrijheidscultuur te eroderen. Hoogopgeleide Roma en Sinti respondenten geven aan dat een baan buiten de deur moeilijk te combineren is met zelf uitgebreid voor de hele familie koken. Denise (1982):

Mijn moeder heeft mij wel verwend want weet je, die kookt nu nog iedere dag en dan belt ze op: Wil je eten?³⁷

De traditioneel grote saamhorigheid en gastvrijheid is bij de Generaal-pardon Roma niet meer zo vanzelfsprekend als vroeger, meent Juliano (1981). Door de toenemende welvaart zijn het altijd samen zijn en samen delen in zijn familie onder druk komen te staan. Ook bij Roma dringt volgens hem de ik-cultuur en het materialisme door. Zijn opa en diens broer deelden hun leven, weliswaar met ieder een eigen caravan. 'Maar hun kinderen waren samen, ze aten uit één pan.' Ze bezaten naast die Tabbert-caravan alleen kleren en kookgerei. Nu woont volgens Juliano elk gezin op zichzelf in een eigen huis, met een grote televisie en zitten de gezinsleden ieder voor zich op een eigen smartphone.³⁸ Alleen al daarvoor blijkt het kunnen lezen van nut.

Het tonen van respect voor oudere familieleden is een andere waardevolle traditie die door veel respondenten genoemd wordt. Maatschappelijke status speelt daarbij geen rol, zeggen Jacob (1970) en Sara (1957).³⁹ Een dergelijke vanzelfsprekende eerbied op basis van leeftijd en de plaats in de familie en de gemeenschap is in grote delen van de 'burgersamenleving' in onbruik geraakt, maar bijvoorbeeld in Turkse en Marokkaanse kringen wel gangbaar. Bij Roma en Sinti dient een jonger familielid altijd zijn plaats af te staan aan een oudere, vindt Renata (1984).⁴⁰ Juliano (1981) keek gewoonlijk naar de grond als een oudere iets tegen hem zei. 'Dan durfde ik hem nog niet eens aan te kijken, of iets terug te zeggen.' Tegen een ouder iemand ingaan wordt al als brutaal ervaren, laat staan dat je een grote mond geeft. Maar, zegt Juliano, in de huidige tijd is dat niet meer

36 Ilona (1969) NL-6, 13.

37 Denise (1982) NH-12, 14.

38 Juliano (1981) NH-10, 13. Bij 'Gypsy/Travellers' in Groot-Brittannië en op een paar woonwagenkampen in Nederland bleek dat vooral jongeren relatief frequent gebruik maakten van digitale communicatie, vooral via WhatsApp en Facebook. Zij gebruikten met name smartphones maar ook laptops en tablets. Ook werd via internet gehandeld. Bij ouderen vormde moeite met lezen een probleem bij digitale communicatie, maar zij riepen daarvoor hulp in van jongere familieleden. Townsend, Saleminck & Wallace, 'Gypsy-Traveller communities', 648-650.

39 Jacob (1970) NL-10, 10; Sara (1957) NH-3, 24.

40 Renata (1984) NL-9, 13.

zo strikt.⁴¹ Toch wist Denise (1982) soms niet wat ze hoorde, zo grof als Nederlandse vrienden tegen hun ouders doen.

Zei je dat echt tegen je moeder? En krijg je nou geen straf? Maar dat zeg je toch niet!⁴²

De schaduwzijde van dit respect tonen voor mensen ouder dan jezelf is dat die in werksituaties ook geldt. Dat kan leiden tot ongemakkelijke situaties, bijvoorbeeld als een Roma onderwijsassistente haar wil zou moeten opleggen aan ouders die ouder zijn dan zij. Tsjechische Erika (1991):

Als Roma vrouw voel ik respect voor ouderen en het is moeilijk om ouders iets te gebieden of zelfs maar te adviseren.⁴³

Dit probleem speelde een rol tijdens de opleiding van zes Sinti meisjes tot onderwijsassistente. De projectleider:

Het is lastig als een vrouw, zijnde niet de ouder, adviezen en opvoedingsondersteuning geeft, zelfs al is het positief bedoeld.⁴⁴

Tenslotte is er een veelgenoemd verschil dat een rol speelt in de discipline op school en in het werk. Verschillende respondenten in zowel Nederland als Tsjechië vinden de *gadzje* erg strikt met tijd en afspraken. Petr (1959) verbaast zich over de vaste tijden voor ontbijt, koffie en eten, huiswerk maken of naar bed gaan. Volgens hem hebben Roma dat niet, ze doen dat op het moment dat het hen uitkomt. Zijn Nederlandse leeftijdgenoot Josef (1956) mist bij 'burgers' het spontane leven.

Al die agenda's die ik dan zie en die planningsen, dat het leven al zo uitgestippeld is. Ik weet niet wat morgen mij brengt, ik weet niet wat het vandaag nog voor dag wordt.⁴⁵

Psycholoog Siobhan Boot benadrukte het belang van flexibele roosters op de middelbare school om de kansen van 'Gypsy', Roma en 'Traveller' kinderen op het doorstromen naar hoger onderwijs te vergroten.⁴⁶ Toch strookt een lossere omgang met tijd en afspraken niet altijd met het maatschappelijk opvoedingsideaal of met de discipline binnen een werkzaam bestaan. Nederlandse Renata (1984) van de Nieuwe Roma merkt dat sociaal werkers kritiek hebben op dit gebrek aan regelmaat in de gezinnen.

Die zeggen: 'Dat is geen opvoeding.' Maar dat is nu juist de cultuur.⁴⁷

De andere omgang met tijd beperkt zich niet tot de indeling van de dag. Jacob (1970) vindt Nederlanders erg gepreoccupeerd bezig zijn met het plannen van de toekomst. Dat ziet Lukáš (1991) in Tsjechië terug in de manier waarop ouders met hun kinderen omgaan.

41 Juliano (1981) NH-10, 15; Marieke (1952) NL-4, 15.

42 Denise (1982) NH-12, 14.

43 Erika (1991) TH-4, 8.

44 Timmermans, *Sinti scholen zich voor onderwijs* (2011) 60.

45 Petr (1959) TH-9, 5; Josef (1956) NH-11, 10.

46 Boot, *Promoting the social inclusion*, 280.

47 Renata (1984) NL-9, 18.

Ik denk dat niet-Roma ouders wel van hun kinderen houden maar ze accepteren ze niet zoals ze zijn. Ze hebben iets op het oog voor hen en ze focussen zich op dat resultaat in de toekomst, en niet op het nu. Maar een voordeel aan deze manier van leven is dat het die kinderen later meer mogelijkheden biedt. En Roma lukt dat niet.⁴⁸

Het ontbreken van een langetermijnvisie van Roma ouders tijdens de schoolopleiding van de kinderen bleek ook uit onderzoek van Moravcová e.a. Zij vroegen ouders naar hun onderwijsstrategieën om sociale stijging van hun kinderen te bewerkstelligen. 29 procent van de Roma gaf aan voor hun kinderen het hoogste niveau voortgezet onderwijs als toekomstideaal te beschouwen. Maar voor de meeste ouders bleek dat aspiratieniveau meer een vage notie van sociale mobiliteit te zijn dan een reëel beeld van de inhoud, voorwaarden en vooral de duur van een dergelijke opleiding.⁴⁹

Samengevat zijn het grote saamhorigheidsgevoel, de gastvrijheid, het zorgen voor de familie, het respect voor ouderen en een minder strikte omgang met tijd en afspraken de door de respondenten genoemde kenmerken die zij belangrijk vinden binnen de cultuur van Roma en Sinti, kenmerken die ze missen bij de niet-Roma. Opmerkelijk is dat die karakteristieken nagenoeg overeenkomen in beide landen. Maar even opvallend is dat er grote parallellen zijn met wat andere minderheden als onderscheid ervaren tussen henzelf en de rest van een westerse geïndividualiseerde samenleving. Het gaat bovendien niet om culturele gebruiken die per se verloren gaan bij een onderwijs- en maatschappelijke carrière. Dat geldt slechts voor de neiging bij Roma om minder ver vooruit te plannen. Het bereiken van een hoger opleidingsniveau vereist bij uitstek een langetermijnplanning. Als die, zoals Lukáš aangeeft, ontbreekt is dat een van de mogelijke verklaringen voor het zo moeizame verloop van de schoolloopbaan van zoveel Roma en Sinti. Een schaduwkant van de saamhorigheid en het gericht zijn op de eigen familie zou kunnen zijn, dat die niet bevorderlijk is voor het leggen van contacten met de rest van de samenleving. Voor een Roma of Sinti kind dat in een familie opgroeit waarin weinig contacten met de omringende maatschappij zijn, is de eerste schooldag dan ook een harde overgang waar de ouders tegenop zien.

Een beschermde jeugd

Vergeleken bij andere kinderen groeien Roma en Sinti kinderen tot hun twaalfde jaar heel beschermd op. In het algemeen hebben veel ouders het gevoel dat hun kind als peuter nog veel te kwetsbaar is om naar de voorschool of peuterspeelzaal te laten gaan en dat geldt voor Roma en Sinti ouders in nog sterkere mate. Ze laten zich niet dan met grote moeite overhalen om hun oogappel aan vreemden toe te vertrouwen. Dat heeft niet alleen met huiver voor de 'burgerwereld' te maken. In arme buurten in Tsjechië komen Roma kinderen vaak bij elkaar op school te zitten omdat daar grote concentraties Roma wonen. Bijvoorbeeld in de wijk waar Zdeněk (1957) directeur is van een ge-

48 Jacob (1970) NL-10, 11; Lukáš (1991) TH-10, 15.

49 Moravcová, Bittnerová & Pěničková, *Parental strategies*, 27.

meenschapscentrum hebben de Roma kinderen volgens hem alleen omgang met elkaar. Daardoor zou de overgang naar de wereld van de school iets minder groot moeten zijn. Desondanks beschouwen volgens Zdeněk de ouders de school als een vijandige en onveilige plek.⁵⁰ De drie Tsjechische respondenten die als onderwijsassistenten proberen om kinderen buiten het getto op een betere voorschool of basisschool te plaatsen, hebben steeds te maken met bange en achterdochtige ouders. Al zijn zijzelf Roma, toch is het moeilijk om die angsten weg te nemen.⁵¹ Laubeová weet de mengeling van angst en wantrouwen van Roma ouders aan eigen nare herinneringen aan hun schooltijd. Er was vaak sprake van taalmisverstanden, niet alleen tussen onderwijzer en kind maar ook tussen ouders en onderwijzer. Het idee dat hun kind er in een klas alleen voorstaat, niet alleen voor het eerst zonder ouders maar ook gescheiden van broers en zussen, was voor ouders moeilijk verteerbaar.⁵²

In Nederland, waar kinderen met hooguit een paar andere Roma of Sinti kinderen in de klas zitten, namen ouders eveneens een beschermende houding aan. Dat gold bijvoorbeeld voor de ouders van Marieke (1952). Door oorlogstrauma's achtten zij de kampschool nog enigszins veilig, maar naar een school buiten het kamp gaan was geen optie.⁵³ In de jongere generatie is het wantrouwen ten opzichte van de wereld buiten de eigen gemeenschap nog altijd groot. De meeste Sinti en Roma hebben weinig contact met mensen buiten hun eigen kring. Dat geldt ook voor een deel van de respondenten die op reguliere basisscholen hebben gezeten. Ilona (1969) zegt over haar dochter Johanna (1995): 'Ze ging toch altijd met de meisjes van de eigen soort om, zeg maar.'⁵⁴

Een groot deel van de kennis die Roma en Sinti hebben over de rest van de samenleving, ontlenen ze aan de televisie, die vaak de hele dag aanstaat. De jongere generatie baseert zich in de eerste plaats op de sociale media. In het televisiejournaal wordt vooral aandacht besteed aan slecht nieuws, dat uitvergroet de huiskamers binnenkomt. Dat beeld wordt nauwelijks gecorrigeerd door andere ervaringen, wat maakt dat ouders vooral bij de kleintjes erg ongerust zijn als die naar school toe moeten. In het evaluatierapport over de opleiding van Sinti meisjes tot onderwijsassistente worden Sinti ouders dan ook overbezorgd genoemd.

We hadden bijvoorbeeld een vader die de hele dag onder de kapstokken zat om in de gaten te houden wat er met zijn kind gebeurde.⁵⁵

Vanuit de school van onderwijzeres Brigitte Oomens worden Sinti ouders met jonge kinderen direct benaderd om ze van het nut van de peuterspeelzaal te overtuigen. Daarom zitten de meeste peuters wel al op school. Voor Oomens is het een bekend beeld dat in het begin van het schooljaar de ouders van die peuters zich schuilhouden achter de

50 Zdeněk (1957) TH-12, 3-4.

51 Marie (1990) TH-7, 9-10; Elena (1975) TH-3, 5. Ook uit onderzoek van Myers & Bhopal in Engeland bleek dat ouders hun kinderen niet graag naar school stuurden, omdat ze bezorgd waren voor racistisch gepest. Myers & Bhopal, 'Gypsy', 426-430.

52 Laubeová, *The role*, 13.

53 Marieke (1952) NL-4, 6.

54 Ilona (1969) NL-6, 5-6; Johanna (1995) NL-7, 1-2.

55 Timmermans, *Sinti scholen zich voor onderwijs* (2011) 60.

struiken bij het lokaal om te kijken wat er zich in de klas van hun kind afspeelt.⁵⁶ Sinti ouders zelf zijn ervan overtuigd dat zij op een meer verantwoordelijke manier omgaan met de veiligheid van hun kind dan Nederlandse ouders, is de ervaring van Denise (1982) als onderwijsassistente.

We willen ons aanpassen, maar niet aan het idee dat mijn kind daar misschien wel onveilig zit.⁵⁷

Al is Denise zelf professioneel bij de school betrokken, in haar antwoord gebruikt ze de wij-vorm, om aan te geven dat dat nu eenmaal de manier is waarop ‘wij, Sinti’ dat doen.⁵⁸ In tegenstelling tot Sinti leren Nederlandse ouders hun kind volgens Denise al vanaf zeer jonge leeftijd om zelfstandig te zijn en eigen verantwoordelijkheden te dragen. ‘En dat is eigenlijk bij ons een soort van taboe.’ Sinti kinderen mogen bijvoorbeeld niet op de klimrekken bij de school spelen, omdat de ouders bang zijn dat hun kind eruit valt en op zijn hoofd terecht komt.⁵⁹

Roma en Sinti in Nederland groeiden in de beschermde omgeving van de eigen familie op en dat geldt nog sterker voor kinderen op een woonwagencamp. Als kind mocht je het kamp niet af en de hele familie hield je in de gaten, herinnert Raul (1971) zich.⁶⁰ Dat komt overeen met de observaties van Overbekking e.a. in de jaren tachtig. Contacten met de ‘burgermaatschappij’ werden voor de kinderen op het kamp niet op prijs gesteld en vonden altijd gecontroleerd plaats.⁶¹

Ouders voelen niet alleen de drang om hun kind tegen gevaren op school te beschermen, ook de weg naar school wordt als te onveilig gezien. Scholen en gemeenten dringen er bij ouders op aan om jongeren te leren zelfstandig van en naar school te gaan. Maar volgens professionals in de laatste *OWRS Monitor Voortgezet Onderwijs* over schooljaar 2015-2016 is dat voor ouders een emotioneel beladen onderwerp. Als kinderen niet met de auto naar school kunnen worden gebracht, is er eigenlijk geen acceptabele manier voor de ouders om hun kind naar school te laten gaan.⁶² Carolien (1982), zelf onderwijsassistente en dus werkzaam in het onderwijs, bracht haar eigen zoon elke dag naar het vmbo. Patrick (1993) woonde dichtbij school, maar werd altijd gebracht en gehaald met de auto. Als er sneeuw lag dan werd er een taxi gebeld.⁶³ Hetty (1992) mocht pas aan het einde van de middelbare school heel soms alleen op de fiets, tien minuten fietsen, maar als het regende mocht dat beslist niet.

En dan kwamen vriendinnen altijd natgeregend op de middelbare school en dan zat ik altijd heel droog. Zeiden ze: Ah, werd jij weer gebracht en ik helemaal nat!⁶⁴

⁵⁶ Interview B. Oomens (15.05.2019) 2.

⁵⁷ Denise (1982) NH-12, 6.

⁵⁸ Schrover, ‘Memory’, 43.

⁵⁹ Denise (1982) NH-12, 5-6.

⁶⁰ Raul (1971) NH-5, 3 en 6.

⁶¹ Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 142.

⁶² Timmermans, *OWRS Monitor Voortgezet Onderwijs schooljaar 2015-2016*, 30; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 116.

⁶³ Carolien (1982) NL-1, 6; Patrick (1993) NL-12, 3.

⁶⁴ Hetty (1992) NH-4, 16.

Het vervoer vormt dus een belangrijke belemmerende factor voor de aanwezigheid op school. De vijftien Roma meisjes in het Trimbos-onderzoek die vaak verzuimden, hoefden niet naar school als hun vader niet in staat was om hen te brengen vanwege ziekte of een kapotte auto.⁶⁵ Sinti jongeren gaan zelden of nooit met het openbaar vervoer, wat bij bezoek aan het voortgezet onderwijs, vaak wat verder van huis, een belangrijk obstakel vormt om dagelijks naar school te komen. Voor de zes Sinti onderwijsassistenten in opleiding van rond de twintig was met het openbaar vervoer reizen evenmin een optie, zelfs niet onder begeleiding.⁶⁶ Marieke (1952) daarentegen spoorde haar dochter aan om zich niet door de Sinti mores op het kamp te laten weerhouden toen ze voor haar mbo-opleiding steeds zelfstandig met de trein moest om examen te doen.

Van niemand wat aantrekken, gewoon doen. Als jij dat wil, gewoon doen, met de trein. Heel zelfstandig geworden en heel onafhankelijk.⁶⁷

Maar mee op schoolreisje, dat mochten de dochters van Marieke (1952) dan weer niet: 'want dan geef je ze uit handen'. Al gingen er drie onderwijzeressen mee, ze vond het toch niet verantwoord. Het schoolreisje vormde in veel gezinnen van de Nederlandse respondenten een dilemma. Denise (1982) mocht als kind niet mee omdat de onderwijzers de kinderen veel te vrij lieten.⁶⁸ Vaak echter werd het zo opgelost dat ouders zelf meegingen om vooral hun eigen kind in de gaten te kunnen houden.⁶⁹ Sinds Carolien als onderwijsassistente op school werkte, mochten de Sinti kinderen mee op schoolreisje. Sommigen mochten zelfs mee in de bus, al reden de ouders er dan met de eigen auto achteraan om te kijken of alles goed ging. Maar mee op schoolkamp, nachten weg van huis, dat stond pas echt haaks op de culturele zeden. Dat mochten Caroliens eigen kinderen beslist niet, ook de jongens niet.⁷⁰ Zo was het bij hoogopgeleide Hetty (1992) thuis ook, ze mocht wel op schoolreisje maar niet op kamp, tot onbegrip en medelijden van haar vriendinnen. Hetty's eigen kinderen zijn heel jong en als die de tienerleeftijd hebben, mogen ze van haar wel in Nederland op kamp, maar niet in het buitenland, dat vindt ze te gevaarlijk.⁷¹ De dochter van Magda (1971) mocht onder geen beding een nacht van huis. Magda ging naar school om de leerkracht uit te leggen waarom dat niet mocht:

Ik kom gewoon aangeven dat vanuit onze cultuur het meisje niet onder ons dak weg mag, niet eerder dat zij getrouwd is. Want het is niet alleen voor mij, ik weet wel dat mijn kind niets doet, maar het is wel de naam die zij krijgt binnen de gemeenschap en dan wordt zij met de nek aangekeken.⁷²

65 Van der Veen e.a., *Roma en schoolverzuim*, 52.

66 Timmermans, *Sinti scholen zich voor onderwijs* (2011) 32.

67 Marieke (1952) NL-4, 8 en 13.

68 Denise (1982) NH-12, 6.

69 Raul (1971) NH-5, 5-6; Miloš (1947) NL-2, 2; Hetty (1992) NH-4, 5; Renata (1984) NL-9, 12.

70 Carolien (1982) NL-1, 5-6.

71 Hetty (1992) NH-4, 5-6.

72 Magda (1971) NL-5, 20.

Voor Magda was het doorslaggevend dat er geen smet kwam op haar dochters eerbaarheid en op haar eigen goede naam als moeder. Eerzame Roma of Sinti ouders laten hun kinderen niet met het openbaar vervoer gaan, onder voorwaarden mee op schoolreisje, maar niet mee op kamp. De overweging die daaraan ten grondslag ligt, lijkt niet gebaseerd op een analyse van eventuele veiligheidsrisico's maar op culturele gronden, op basis van het 'zo doen wij dat nu eenmaal'-argument. Het verliezen van de eerbaarheid heeft grote gevolgen, dan ben je het aanzien in de gemeenschap kwijt.

De eerbaarheid van de meisjes was niet alleen in het geding op het schoolkamp. Dat gold lang voor naar school gaan na het twaalfde jaar. Totdat de leerplicht voor Roma en Sinti strikter gehandhaafd werd, werden vrijwel alle meisjes thuisgehouden. Maar ook de jongens gingen nog nauwelijks naar het voortgezet onderwijs.

Vroeg volwassen

In Nederland probeerde de overheid het volgen van voortgezet onderwijs af te dwingen, en in Tsjechië het voltooien van het basisonderwijs, maar dat betekende niet dat de ouders en kinderen overtuigd raakten van de meerwaarde van die extra jaren naar school. Vanaf de puberleef tijd worden de meeste Roma en Sinti kinderen bijna zonder overgangperiode als kind af beschouwd en als volwassen en huwbaar gezien. Om hen voor te bereiden op die vroege volwassenwording worden ze binnen de familie al van jongs af aan overal bij betrokken.⁷³ De mate waarin jonge Roma en Sinti kinderen beschermd worden, geldt dus alleen in contact met de buitenwereld, op school en met *gadzje* kinderen. De socialisatie binnen de familie intensiveert het wij-gevoel. Kinderen worden goed voorbereid op hun gendergerelateerde rol.⁷⁴ Voor de jongens betekent het bereiken van de volwassenheid meer bewegingsvrijheid en zelfbeschikking. Als ze ouder zijn dan twaalf à dertien krijgen ze er een belangrijke stem in of ze al dan niet naar school gaan. Geïnterviewde Engelse '*Gypsy/Traveller*' ouders wezen sociale wetenschappers Martin Myers, Derek McGhee en Kalwant Bhopal op frustraties bij hun zoons van twaalf jaar en ouder, als ze op school niet het respect kregen waar ze als 'volwassenen' recht op meenden te hebben. Ze voelden zich er niet op hun plaats omdat ze als man net zo goed zelf geld zouden kunnen verdienen. Maar meisjes zagen volgens Myers e.a. wel voordelen van naar school gaan, omdat ze dan niet thuis de huishouding hoefden te doen.⁷⁵ Het grootste toekomstideaal waarmee vooral de meisjes werden opgevoed was een eerbaar huwelijk met een goede partner, liefst uit eigen kring. De status van getrouwde vrouw en moeder was voor hen van wezenlijk belang.⁷⁶ Ze werden thuisgehouden omdat ze zich moesten voorbereiden op hun leven als huisvrouw en uit vrees voor het verlies van

73 Overbekking, Hahn & Geerts, *Nederlandse zigeuners*, 141-145; *Roma, Sinti en woonwagenbewoners: succesfactoren en knelpunten op het gebied van arbeidstoeleiding* (Den Bosch 2006) 4-5.

74 Powell, 'Gypsy-Travellers/Roma', 150.

75 Myers, McGhee & Bhopal, 'At the crossroads', 538. Zie ook Derrington & Kendall, 'Challenges', 125-126; O'Hanlon, 'Whose education?', 248; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 116.

76 S. Rutten e.a., *Gewoon getrouwd. Een onderzoek naar kindhuwelijken en religieuze huwelijken in Nederland* (Den Haag 2015) 109. Dit onderzoek uit 2015, naar kindhuwelijken in religieuze kring en bij Roma en Sinti, geschiedde in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

hun maagdelijkheid voor het huwelijk.⁷⁷ De moeder van de Nederlandse Dragana (1977) kreeg in de jaren tachtig in het milieu van de conservatieve Generaal-pardongroep zelfs al afkeurend commentaar dat die haar op haar twaalfde nog naar school liet gaan.

Waarom gaat zij nog naar school toe, wat moet zij daar? Ze kan toch beter thuisblijven, leren koken en schoonmaken! Dat kreeg ze dan te horen.

Na de basisschool moest Dragana thuisblijven, want naar school gaan hoorde niet voor een meisje ouder dan twaalf, dat is wat *gadzje* doen.⁷⁸

De eerbaarheid van de meisjes is een kostbaar goed. In conservatieve kringen dragen meisjes nog altijd alleen maar lange rokken. Een rok tot op de knie of een broek of legging wordt niet decent genoeg geacht. Renata (1984) draagt zelf nooit een traditionele lange rok als ze naar haar werk gaat of naar school op bijvoorbeeld een ouderavond of een schoolfeest, om zich aan te passen aan de in Nederland passende kledingstijl. Dit riep de afkeuring op van sommige Roma vrouwen, die haar toevoegden: 'Gadzje! Je hoort niet bij de Roma!'. Toch ziet ze dat bij jonge Roma meisjes wel veranderen. Die mogen uitgaan en dan dragen ze vaak geen lange rok.⁷⁹ Hetty (1992) past haar kledingstijl aan als ze naar de familie gaat. Thuis of naar haar werk draagt ze gerust strakke jeans maar ze zou nooit zo gekleed naar haar familie gaan, dat voelt respectloos.⁸⁰ Sara (1957), van de oudere generatie, droeg een broek tijdens het interview. Maar zij voelde zich genoodzaakt om zich daarvoor te verontschuldigen want normaal, zei ze, draagt ze altijd een rok.⁸¹

Maar hoewel de traditionele lange rok dus vooral bij jongere vrouwen op z'n retour is, wordt er soms wel met de folklore ervan gespeeld. Op het Internationaal Gypsy Festival, een muziekfestival dat van 1997 tot en met 2016 jaarlijks in Tilburg gehouden werd, werden in kramen lange rokken met roesjes en omslagdoeken met muntjes eraan verkocht. Onder de festivalbezoekers waren stevast jonge *gadzje* meisjes te vinden met zo'n lange rok en omslagdoek, een bloem in het haar en, atypisch maar wel in lijn met het stereotiepe beeld, dansend op blote voeten. Maar, als schoolvoorbeeld van cultureel makelaarschap, in de eetstalletjes met 'Gypsy Food' stonden Sinti vrouwen in dergelijke kleren uitgedost te verkopen.⁸²

De vrees van de ouders dat ze de grip op hun kinderen kwijtraken als ze naar het voortgezet onderwijs gaan, is wel enigszins te begrijpen. Ouders schonken met bezwaard gemoed de scholen het vertrouwen, ondanks de risico's in hun ogen van de omgang met 'burgerkinderen'. Timmermans wees in de edities van de *OWRS Monitor Voortgezet Onderwijs* van 2015 en 2017 op de kans om in het voortgezet onderwijs met verkeerde vrienden in aanraking te komen. Nederlandse Juliano (1981) en Tsjechische Eva (1996) noe-

77 Juliano (1981) NH-10, 7-8. Zie ook Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 118-119.

78 Dragana (1977) NL-3, 5.

79 Renata (1984) NL-9, 12.

80 Hetty (1992) NH-4, 17.

81 Sara (1957) NH-3, 1-2.

82 <https://nl.wikipedia.org/wiki/Gipsyfestival> (geraadpleegd op 21.12.2020). Ik bezocht de edities van 2015 en 2016.

men de angst bij ouders dat hun kinderen met drugs in aanraking komen. Alcohol en vrije seksualiteit vormen eveneens een gevaar.⁸³ Specifiek de meisjes kunnen slachtoffer worden van jongens die met kwade bedoelingen relaties met hen aangaan. Het oncontroleerbare gebruik van sociale media vormt nog een extra bedreiging. Via dating apps kunnen meisjes contact zoeken met jongens. Om meisjes daarvoor te behoeden werd er op meerdere Nederlandse scholen een gericht project voor seksuele voorlichting opgezet.⁸⁴

De bezorgdheid om tienerkinderen dat ze dreigen te ontsporen door contacten op het voortgezet onderwijs, is natuurlijk niet uniek voor Roma en Sinti. Bijvoorbeeld Turkse en Marokkaanse ouders vreesden voor vernederlandsing van hun dochters. Daarom werden ze niet gestimuleerd om het mbo te volgen en werd het in sommige gevallen zelfs van huis uit tegengewerkt.⁸⁵ De eerste-generatie Turkse ouders waren bezorgd om hun schoolgaande kinderen omdat in het onderwijs niet de sociale controle heerste die ze van vroeger op het Turkse platteland gewoon waren. Net zoals bij Roma en Sinti hadden die ouders zorgen over de sociale codes over de omgang tussen jongens en meisjes, en voor de zonen ook over verkeerde vrienden en drugs. Omdat in de meeste gezinnen het belang van een goede opleiding uiteindelijk zwaarder woog, kregen de tweedegeneratiekinderen schoorvoetend toch het vertrouwen om de bewegingsvrijheid te nemen die nodig was om een opleiding te kunnen volgen.⁸⁶ Wel werd daarbij grote waarde gehecht aan het levend houden van de tradities en leefstijl, als waarborg om hun kind niet te verliezen. Maar zoals Sterckx aantoonde, hoogopgeleide mannen en vrouwen uit de tweede-generatie Turken en Marokkanen zijn vaker vrijgevochten en vernederlandst, hebben etnisch diverse contacten en laten zich meer leiden door het romantische ideaal van vrije partnerkeuze.⁸⁷ Roma en Sinti ouders kunnen er dus met reden beducht voor zijn dat hun kind met een hoger opleidingsniveau dichter bij de *gadzje* wereld komt te staan.

Maar een nog belangrijker reden die respondenten naar voren brengen is dat voortgezet en hoger onderwijs een huwelijk op jonge leeftijd in de weg zit. Andersom geldt dat ook: jong trouwen en als tiener moeder worden, vormen voor meisjes uit conservatieve families nog altijd een belemmering om een hoger onderwijspeil te halen. Gkofa constateerde dat in Griekenland haar hoogopgeleide respondenten het Roma gebruik om jong te trouwen als een hindernis beschouwden voor het afronden van een opleiding.⁸⁸

In het verleden ontmoetten Roma en Sinti pubers elkaar op doorreis. Als een jongen en meisje voor elkaar kozen en één of meerdere nachten samen wegbleven, gold dat als ge-

83 Juliano (1981) NH-10, 7; Eva (1981) TL-11, 4. Zie ook Myers, McGhee & Bhopal, 'At the crossroads', 542-543; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 116.

84 Timmermans, *OWRS Monitor Voortgezet Onderwijs schooljaar 2015-2016*, 32 en Timmermans, *OWRS Monitor Voortgezet Onderwijs schooljaar 2013-2014*, 27-28; Timmermans, *Sinti scholen zich voor onderwijs* (2011) 71. Interview P. Dovens (16.06.2016) 6. Zie voor culturele problemen bij Engelse 'Gypsy and Travellers'-ouders met seksuele voorlichting en schoolreisjes: Myers, McGhee & Bhopal, 'At the crossroads', 540.

85 Crul, *De sleutel tot succes*, 148.

86 Coenen, 'Word niet zoals wij!', 146-150.

87 Sterckx, *Trouwen met een vreemde*, 214.

88 Gkofa, *Greek Roma*, 145.

trouwd. Een burgerlijk huwelijk deed er niet toe.⁸⁹ Met het trekverbod is die traditie opgehouden te bestaan. In de documentaire *Onze schoondochter* uit 1998 van Grietje Keller en Paul Öfner is te zien hoe een jongen van de Generaal-pardon Roma in de verre familie in het buitenland op zoek is naar een bruid. Omdat toevallige ontmoetingen en weglopen zich niet meer voordeden, zagen de ouders zich gedwongen om hun zoon van tegen de achttien langs mogelijke huwelijkskandidates te brengen. Uiteindelijk namen hij en zijn aanstaande bruid van zestien zelf de beslissing om met elkaar door het leven te gaan.⁹⁰

Omdat de spoeling aan beschikbare huwelijkspartners in Nederland dun is, halen Nederlandse Roma hun schoondochters regelmatig uit onder meer Joegoslavië, Hongarije en Tsjechië, weet Ilona (1969) van haar eigen verre familieleden. Tot haar afschuw werden volgens de geruchten de meisjes daar op een rij gezet en konden ze kiezen. 'Dat is erg. Ga je je dochter verkopen. Echt letterlijk verkopen voor geld.'⁹¹ Deze importbruiden uit Oost-Europa zijn niet zelden jonger dan achttien. In de familie van Patrick (1993) komt het voor dat meisjes onder de zestien jaar al trouwen, in een sporadisch geval zelfs al met dertien jaar. Patrick, die zelf met moeite de basisschool heeft afgemaakt, vindt dat het voor de jonggetrouwde meisjes klaar moet zijn met school. Maar het hangt volgens hem van de leerplichtambtenaar af of ze wel of niet met rust gelaten worden. 'De ene keer accepteren ze dat niet en de andere keer wel.' Juliano (1981), die mbo heeft gedaan, ziet die jonge meisjes tot zijn spijt getrouwd en wel thuis blijven zitten.

Dan zie je dat dan de instanties hun handen ervan aftrekken. Dan vind ik, dan moet je ook doorgaan, doorzeuren, en doorzetten van joh, nou moet je ook nog naar school, nou ben je ook nog leerplichtig. [...] Dus als iemand vijftien, zestien is en getrouwd, heeft ze dan geen recht meer op onderwijs, moet je die dan zo laten? Ook al heeft ze dan een kindje? Nee!⁹²

In het algemeen is de huwelijksleeftijd bij Roma en Sinti aan het stijgen. Het onderzoek *Gewoon getrouwd* naar kindhuwelijken in Nederland meldde dat bij Roma en Sinti kindhuwelijken nog altijd voorkomen maar dat de leeftijd naar boven opschuift. Professionals in het onderwijs en bij gemeenten onderschreven in de *Monitor Sociale Inclusie* van 2020 dat de huwelijksleeftijd langzaam naar boven de achttien jaar ging. Ze verklaarden dat door het mondiger worden van jongeren en door het strikter handhaven van de leerplichtwet waardoor jongeren tot hun achttiende jaar op school zitten.⁹³

Kindhuwelijken zijn allerminst voorbehouden aan Roma en Sinti, bleek uit de dataset Child Marriage van Unesco over het percentage vrouwen dat in de periode van 2012-2018 op hun vijftiende jaar al getrouwd was of in gemeenschap leefde. Nederland, Tsjechië en andere westerse landen kwamen in dat document niet voor, omdat het percentage in de hele bevolking niet noemenswaardig is. Dat betekent dus niet dat er in die landen helemaal geen kindhuwelijken voorkomen. De lijst wordt gedomineerd door

89 Rutten e.a., *Gewoon getrouwd*, 80-81.

90 Uitgezonden door de NPS op 17.02.1998.

91 Ilona (1969) NL-6, 12-13.

92 Patrick (1993) NL-12, 6; Juliano (1981) NH-10, 8.

93 Rutten e.a., *Gewoon getrouwd*, 62-63. Deze ontwikkeling is al enige jaren gaande: Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 113; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 111-112.

ontwikkelingslanden waar de bevolking zeer arm is en geboortecijfers relatief hoog zijn. Daar zien gezinnen zich vaker door schaarste en werkloosheid gedwongen om dochters vroeg te laten trouwen of uit te huwelijken, omdat dat verlichting brengt van de lasten.⁹⁴ Zo was trouwen en zwanger raken op de tienerleeftijd in arme arbeidersmilieus in Nederland tot een eeuw geleden niet ongewoon. Maar hier was de reden daarvoor juist de grotere zelfstandigheid van tieners, omdat ze in de fabrieken werkten, eigen geld verdienden en dus minder afhankelijk raakten van hun ouders.⁹⁵

In Tsjechië zijn er veel tienermoeders onder Roma. Zwanger worden tussen vijftien en zeventien is geen uitzondering en wordt niet als een schande gezien.⁹⁶ Pavel (1989) trouwde met een *gadze* vrouw, maar op een Roma manier: ze was al zwanger voor ze de basisschool kon afmaken.⁹⁷ Opmerkelijk genoeg staan Tsjechische Roma vrouwen, die het zelf betreuren dat ze zonder waardevolle diploma's van school gekomen zijn, machteloos als hun eigen dochter tienermoeder wordt. Ze kunnen er zelfs nog enig begrip voor opbrengen dat het zo loopt. Doubek vertelde over een intelligente Roma vrouw die zichzelf vanuit het speciaal onderwijs had opgewerkt tot een baan bij een ngo, die alleen maar kon hopen dat haar twee puberdochters het reguliere basisonderwijs tot hun vijftiende zouden afmaken. Mochten ze zwanger raken dan waren ze weer terug bij af.⁹⁸ Hoewel Michaela (1981) er zelf achteraf spijt van heeft dat ze geen opleiding heeft en al op haar zestiende een kind had, geeft ze haar dochter van vijftien toch alle vrijheid om, als ze daarvoor kiest, hetzelfde te doen.⁹⁹ Ook Eva (1996) beviel van haar dochter toen ze zestien was. Zelf wil ze alsnog de basisschool afmaken en ze hoopt dat haar dochter een goede opleiding zal volgen. Toch zal ze niet gaan dwarsliggen als haar dochter op haar vijftiende verliefd wordt en wil trouwen.

Liefde is het belangrijkste van alles en als ze van iemand houdt, krijgt ze onze toestemming.¹⁰⁰

Jong trouwen en zwanger worden hebben voor meisjes grote gevolgen voor het opleidingsniveau. In Tsjechië betekent dat voor hen bijna automatisch het einde van een leven buiten de deur. Milada (1972) moest op haar zeventiende stoppen met het mbo omdat ze onbedoeld zwanger raakte. Ze had begrepen dat haar vriend onvruchtbaar was. Pas toen ze in de dertig was, pakte ze haar studie weer op.¹⁰¹ De jongere zus van Jiří (1963) trouwde maar wist desondanks haar academische studie af te maken. Dat kon alleen omdat ze met een niet-Vlachische man getrouwd was want die had daar nooit toestemming voor gegeven.

94 <https://data.unicef.org/resources/dataset/child-marriage/> (geraadpleegd op 21.12.2020); R. Marcus, *Poverty and violations of children's right to protection in low- and middle-income countries. A review of the evidence* (Londen 2014) 18-25. Zie ook D.R. Hotchkiss e.a., 'Risk factors associated with the practice of child marriage among Roma girls in Serbia', *BMC International Health and Human Rights* 16:6 (2016) 1-10.

95 De Regt, *Arbeidersgezinnen*, 121-124.

96 Interview D. Doubek (14.02.2014) 2.

97 Pavel (1989) TL-9, 4.

98 Interview D. Doubek (14.02.2014) 2.

99 Michaela (1981) TL-7, 6.

100 Eva (1996) TL-11, 4.

101 Milada (1972) TH-5, 8.

Bij ons is het zodanig dat het meisje beloofd wordt aan een partner. En mijn vader zei: 'Nee, ik wil dat mijn dochters een opleiding hebben.'¹⁰²

In Nederland gaat Vlachische Renata (1984), zelf vanuit Slowakije ingetrouwd in een Nederlandse Roma familie, over het jonge trouwen van kinderen in discussie met vrouwen die uit Hongarije en Roemenië gehaald waren.

Want zij zeiden: mijn meisje mag niet naar school. Als zij twaalf jaar is, moet zij gaan trouwen. Ik zeg: nee, als mijn jongen op zijn twaalfde wil trouwen dan heeft hij grote ruzie met mij. Hijzelf is nog een kind en een kind moet naar school, om te leren. Maar niet gaan trouwen!¹⁰³

Maar andersom, de angst dat een kind zal overschieten, komt bij ouders ook voor. Tsjechische hoogopgeleide Roma worden onder druk gezet om op tijd te beginnen met trouwen en kinderen krijgen. Lukáš (1991):

Bij mij hebben ze het er ook over, je moet een gezin stichten, je bent te oud. Ik ben 24, give me peace! Haha!

Met zijn opleiding hoopt hij op een goeie baan met een goed salaris, met aanzien ook bij de *gadzje* en om dat te bereiken heeft hij meer tijd nodig. Maar zijn moeder vindt dat hij allang de leeftijd heeft om vader te zijn.

Dan zegt ze: 'Wanneer zal je kinderen krijgen? Als je dertig bent? Maar dan ben je oud! Als jouw kinderen twintig zijn, zul jij vijftig zijn. Dan kun je niet meer van ze genieten.' Dus hierover zijn we het niet eens. Want ik wil nog niet ophouden met een single te zijn. Ik wil door!¹⁰⁴

Maar het zijn vooral de meisjes, ook in Nederland, die in de familie kregen voorgehouden dat hun bestemming in een huwelijk en kinderen lag. Gisela (1978):

Naar school, wat leer je daar, wat heb je eraan? Want standaard was het vroeger, bij de oudjes vooral, trouwen en kinderen krijgen en that's it. Een vrouw heeft maar één recht, het aanrecht, dat soort spreukjes.¹⁰⁵

Traditionele rolpatronen

Voor vrouwelijke respondenten, zowel hoog- als laagopgeleid, vormen de traditionele rolpatronen een barrière bij het volgen van een opleiding en het hebben van een maatschappelijke loopbaan. Toen bijvoorbeeld Nederlandse Carolien (1982) ging werken als onderwijsassistente, stuitte ze in de familie op alleen maar onbegrip.

102 Jiří (1963) TH-6, 1-2.

103 Renata (1984) NL-9, 11.

104 Lukáš (1991) TH-10, 14.

105 Gisela (1978) NH-6, 6-7.

Waarom ga je werken, waarom blijf je niet op het kamp bij de kinderen? Mijn moeder vond dat, mijn opa vond dat. Al was die uiteindelijk heel trots dat ik een baan had. Hij dacht dat ik advocaat was.¹⁰⁶

Hoewel Ilona (1969) vroeger wel met haar vader mee ging venten, is ze vooral als huisvrouw opgevoed.

Leer maar een goeie pan vreten te koken en een doek in de handen te houden, hoe dat moet.¹⁰⁷

Volgens Sara (1957) is dit een traditie die mede door vrouwen zelf in stand gehouden wordt.

Over het algemeen is het een teken van: ik kan stoppen als ik kinderen krijg. Mijn man zorgt voor mij, het is een soort status.¹⁰⁸

In Tsjechië is volgens de vrouwelijke respondenten het traditionele rolpatroon onder Roma altijd blijven voortbestaan, ondanks dat in de communistische tijd de arbeidsplicht uiteraard ook voor vrouwen gold. De *gadzje* moeder van Marie (1990) kreeg bijvoorbeeld van haar schoonmoeder het verwijt dat ze Marie naar de middelbare school liet gaan.

Toch is er in de ervaringen van respondenten een verandering te bespeuren in de verankering van die rolpatronen. Pavel (1989) moest net als zijn familie aan het idee wennen dat zijn *gadzje* vrouw die als tienermoeder gestopt was met de basisschool, toch weer met school begon. Hij vond eerst dat ze als huisvrouw thuis bij de kinderen hoorde te zijn. Maar daarna juichte hij het toe.¹⁰⁹ Ook de man van Milada (1972) was, toen zij vertelde weer te gaan studeren, bang dat ze er een *gadzji* van zou worden.

Hij schold mij uit: 'Je bent zwart, maar van binnen ben jij een volgescheten *gadzji*. Wat wil je bereiken?'

Haar echtgenoot moet daar nu om lachen en verduidelijkt:

Bij de Roma moet de vrouw thuis zijn, koken en niet ergens rondlopen. Zij hoort bij de haard te blijven. Dat is het gebruik bij de Roma.

Milada: Naar zijn gevoel is het zo dat hoe meer opleiding ik heb, hoe meer ik de waarden van de Roma kwijtraak. Maar dat is niet het geval. Hoe hoger opgeleid ik ben, hoe meer ik besef dat ik een Roma vrouw ben.¹¹⁰

In Nederland ziet Johanna (1995) bij haar eigen generatie op het kamp toch meer vrouwen die gaan werken, vrouwen die niet afhankelijk willen zijn. Om een wat betere baan te krijgen met een hoger salaris volgen vooral de meisjes eerst een opleiding, zegt Ma-

106 Carolien (1982) NL-1, 1.

107 Ilona (1969) NL-6, 8-9.

108 Sara (1957) NH-3, 14.

109 Pavel (1989) TL-9, 4.

110 Milada (1972) TL-5, 4-5.

rieke (1952) die dat waarneemt in de generatie van haar dochters. Jongens gaan bij hun vader in het bedrijf werken. De meisjes willen eerst een tijdje van hun vrijheid genieten en niet meteen trouwen.

Tegenwoordig is dat steeds later, die leeftijd schuift op. Ze verdienen hun eigen geld, ze hebben een eigen auto. Nou, die man die kan wel wachten.¹¹¹

Josef (1956) merkt op dat het niet de jongens zijn die een opleiding gaan doen voor een baan buiten de deur.

D'r is niet één jonge Sinto die niet stoer is. Of die niet stoer wil zijn. Dus nee, dat zie ik nog niet gauw gebeuren dat die gaan studeren. Of wat dan ook, een cursus volgen. Allemaal handelaren. Muzikant of handelaar.¹¹²

Magda (1971) heeft zelf geen opleiding gedaan maar wel altijd gewerkt. Ze had het geluk dat haar 'reiziger' echtgenoot zo nodig meehielp in het huishouden: 'Hij kan ook een stofzuiger in zijn handen pakken.' Zij denkt dat vooral meisjes geneigd zijn een opleiding te volgen en te gaan werken omdat het verdiende geld ze onafhankelijker maakt, soms tot schrik van de mannen.

Dat ze sparen kunnen, dat ze iets leuks kunnen kopen ervan. Dat ze haar eigenwaarde krijgen. Gevoel van hé: ik hoef mijn hand niet op te houden, ik ben niet afhankelijk van jou. Want daar zit het, dat ze daar heel bang voor zijn. Dat die meisjes zelfstandig worden en dat ze haar zelfwaarde krijgen. Dat ze zeggen: ik ben van jou niet afhankelijk, ook zonder jou red ik mij¹¹³

Maar soms beweegt de slinger weer terug. Magda's eigen dochter met zelf een mbo-diploma en al werkervaring, is nu getrouwd met een 'reiziger' van de oude stempel die vindt dat vrouwen niet horen te werken.¹¹⁴

Al benadrukken de meeste respondenten dat over het algemeen de in hun ogen traditionele rolpatronen in ere gehouden worden door Roma en Sinti, toch blijkt uit hun eigen levens dat die minder vastliggen. Heel langzaam is het vanzelfsprekend geworden om naar school te gaan en is het opleidingsniveau licht gestegen. Meer vrouwen zijn gaan werken, in elk geval voor hun huwelijk. Jongeren trouwen een paar jaar later en rolpatronen worden iets minder strak. Brigitte Oomens zag als onderwijzeres al verschillende generaties Sinti op de basisschool aan zich voorbijtrekken, ze had zelfs sommige opa's en oma's van de kinderen die nu naar school gaan zelf al in de klas. Vanwege het respect voor oudere mensen hebben vooral de opa's, en indirect de oma's, een belangrijke positie in de traditionele families. Volgens Oomens begint het vruchten af te werpen dat die grootouders door hun eigen schoolervaringen een hogere dunk van onderwijs hebben dan de generaties voor hen.¹¹⁵

111 Marieke (1952) NL-4, 13-14. Zie ook Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 47-48.

112 Jozef (1956) NH-11, 20.

113 Magda (1971) NL-5, 16-17.

114 Magda (1971) NL-5, 8 en 16-17.

115 Interview B. Oomens, (15.05.2019) 2.

Dit is een ontwikkeling waar, nota bene, een halve eeuw overheen gegaan is. Vijftig jaar betekent bij Roma en Sinti zo'n drie generaties. Vergeleken met bijvoorbeeld de Turkse en Marokkaanse Nederlanders verloopt dit proces bij Roma en Sinti buitengewoon traag. Zij hebben de lage sociaaleconomische status en het lage opleidingsniveau gemeen met de eerstegeneratie Turken en Marokkanen maar in die gezinnen maakten sommige kinderen al binnen één generatie een enorme sociale stijging door. Ondanks de aanvankelijke bezorgdheid voor de invloed van de lossere normen en waarden in de Nederlandse maatschappij, wisten zij hun kinderen te motiveren om een betere positie te bereiken in de samenleving. De meeste Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië doen dat nog niet. De vraag is dan waarom het nastreven van een goede maatschappelijke positie nog niet lijkt op te wegen tegen de voordelen van de veilige omgeving van de eigen familie?

Door scholing overhellen naar de kant van de *gadzje*

Gezien worden als gadzje

Het Muzeum romské kultury in Brno, het Museum voor de Roma cultuur, biedt huiswerkbegeleiding aan voor zo'n zestig kinderen in de buurt waar veel Roma wonen.¹¹⁶ Hoewel de huiswerkklas openstaat voor iedereen, waren er maar twee kinderen niet van Roma afkomst: één jongen die met zijn boezemvriend meekwam en een Vietnaames jongetje. Hoewel de kinderen uit eigen beweging kwamen, schaamden ze zich tegenover Roma leeftijdgenoten. Die voegden hen toe dat ze gek geworden waren: 'Huh? Ga jij naar het museum om te leren?' Als ze in de vakantie op excursie gingen en andere Roma kinderen hen onder begeleiding door de stad zagen lopen, werden ze uitgejouwd: 'Gadzje! Gadzje! Gadzje!'¹¹⁷ Huiswerkbegeleiding en pedagogische uitstapjes maken zagen leeftijdgenoten als activiteiten die alleen *gadzje* doen. Roma kinderen die daaraan meededen betichtten zij van *acting white*, want die passeerden daarmee een denkbeeldige grens waardoor ze volgens hun *peers* tot de wereld van de niet-Roma gingen behoren.

Reinard Dewus, de Sinti hoofdpersoon in de documentaire *I Soeni – De droom* uit 2004, lijkt ook doordrongen van het idee dat Sinti nu eenmaal niet in staat zijn om te leren op school. Als een nichtje, een kind uit een gemengd huwelijk, een hogere Cito-score blijkt te hebben dan zijn dochter, zegt hij spottend:

Zo gauw als 'r burgerbloed in zit bij die kinderen, kennen ze beter leren.¹¹⁸

116 In 2016 woonden er nog veel Roma in die wijk, Staré Brno, maar in de toekomst zal dat veranderen. De vervallen panden uit de Habsburgse tijd worden de een na de ander opgeknapt en zullen daarna te duur worden voor de oorspronkelijke bewoners. Er bestaan plannen bij de gemeente om de Roma uit die wijk verspreid over de stad in sociale huurappartementen te plaatsen als een sociale-inclusieproject. Interview P. Bandouchová (05.04.2016) 1.

117 Ibidem, 1.

118 C. Goeijers, *I Soeni – De droom*. NCRV (2004) 27'04".

Raul (1971) heeft een 'burgervader' maar door de familie wordt hij als een Sinti man beschouwd.

Je hebt familie, zigeunerbloed dus en dat telt. Dat andere bloed dat telt niet, zal ik maar zeggen.

Maar op grond van zijn opleiding en zijn werk als jongerenwerker en zijn kinderen die hbo doen, wordt hij soms voor *gadzjo* uitgemaakt. En een *gadzjo* genoemd worden is krenkend, zegt Raul, omdat dat wil zeggen: je bent niet meer één van ons.

Als Sinti wil je ook Sinti zijn. En een *gadzjo* is toch... Terwijl in alle culturen de zigeuner op de laatste trede staat, staat bij een zigeuner de zigeuner op de hoogste trede. Dus alles wat anders is, is minder. Dus als je dan *gadzjo* genoemd wordt, ja, dan voel je je wel gekrenkt.¹¹⁹

Raul formuleert hiermee waar het teruggetrokken leven in eigen kring om draait. Voor de buitenwereld vormen zij een gestigmatiseerde groep en in reactie daarop voelen zij zich verheven boven de 'burgermaatschappij'. Hun eigenwaarde ontlenen ze aan hun plaats in de eigen groep en niet aan maatschappelijke status.¹²⁰ De Generaal-pardonfamilie van Patrick (1993) bijvoorbeeld leeft met de rug naar de buitenwereld. Aan school wordt, behalve om te leren lezen en schrijven, nauwelijks enig belang gehecht. Tijdens het interview is Patrick op zijn hoede, en zoekt hij naar sociaal-wenselijke antwoorden. Zelf is hij na de basisschool nauwelijks nog naar school geweest en zegt daar spijt van te hebben. Hij hoopt dat zijn zesjarige zoon wel 'diploma's' haalt. Maar als ik vraag waarom zijn zoon op deze doordeweekse dag dan niet op school is, zegt Patrick met een betrap glimlachje:

Ja... Daarom niet, snap je. Kijk, als ik nou eerder wakker was geweest, dan had ik hem wakker gemaakt maar eh... Dus.¹²¹

Patrick's boodschap is duidelijk: zijn kinderen gaan naar school omdat het moet, maar in zijn ogen is onderwijs voor de *gadzje*.

Een vergelijkbare verhouding van een minderheid tot de rest van de samenleving beschreven Fordham en Ogbu met het concept *acting white*. Met het wegzetten van iemand als *white* of als *gadzjo* op grond van een schoolopleiding en een maatschappelijke positie, brengt de groep een duidelijke scheidslijn aan: je hoort erbij of je hoort bij de dominante samenleving.¹²² De beschuldiging van *acting white*, of *Oreo* genoemd worden, kwam vooral voor op scholen voor voortgezet onderwijs met grote sociaaleconomische verschillen tussen zwarte en witte leerlingen, benadrukten sociale wetenschappers Carolyn Tyson, William Darity en Domini Castellino. Zwarte leerlingen met opvallend goede schoolprestaties werden door *peers* ervan beticht zich als een snob te gedragen.¹²³

119 Raul (1971) NH-5, 11.

120 Van Laar, Ellemers & Derks, 'Gevolgen van stigma', 183-185.

121 Patrick (1993) NL-12, 6.

122 Fordham & Ogbu, 'Black students', 176-203.

123 K. Tyson, W. Darity & D. Castellino, 'It's not "a black thing": understanding the burden of acting white and other dilemmas of high achievement', *American Sociological Review* 70 (2005) 582-605, 600-601.

Vier eerdere studies gebruikten het concept *acting white* bij het analyseren van biografische interviews met Roma, waarvan drie in Spanje. Carrasco constateerde samen met onderwijzer José Eugenio Abajo op grond van vijftig biografische interviews met hoogopgeleide Spaanse *Gitanos*, dat de meesten zich op de middelbare school als *Gitano* onzichtbaar hadden proberen te maken. Of dat lukte hing af van hun uiterlijk.¹²⁴ Ze wezen op het fenomeen *apayamiento*, het *Gitano* equivalent van *acting white*. *Apayamiento* is een vorm van *peer pressure* op succesvolle scholieren om zich te houden aan de *Gitanidad*, de manier waarop je je volgens de cultuur en tradities dient te gedragen. Je best doen op school hoorde daar niet bij.¹²⁵ In de tien biografische interviews met hoogopgeleide *Gitanos* door Brüggemann vonden die ook dat ze hun succes op school mede te danken hadden aan het feit dat ze in uiterlijk, kleding en gedrag niet als een *Gitano* herkenbaar waren. Sommigen werden vanwege hun succes op school in hun omgeving als minder *Gitano* beschouwd, anderen kregen juist positieve reacties over hun schoolopleiding. Weer anderen ontkenden het bestaan van *apayamiento* en voelden zich juist een rolmodel. Pedagoog Olaf Beuchling beweerde daarentegen dat succesvolle *Gitano* studenten zich niet alleen onzichtbaar maakten, maar zich ook distantieerden van hun achtergrond. Dat deden zij noodgedwongen vanwege de vijandige houding van *Gitanos* tegenover de meerderheidscultuur waar school en onderwijs onderdeel van uitmaakten.¹²⁶ Gkofa's hoogopgeleide Griekse Roma tenslotte ondervonden afwijzende reacties van de Roma omgeving op hun succesvolle schoolcarrière. Zelf hadden ze echter niet het gevoel dat hun hoge opleidingsniveau in strijd was met hun Roma identiteit.¹²⁷

Dat laatste vindt ook Nederlandse Vesna (1987). Zij beschouwt Roma met een hogere opleiding juist als mensen met een misschien iets hoger aanzien binnen de Roma gemeenschap.

Want diegene heeft toch iets bereikt en iets gedaan wat een uitzondering is binnen die cultuur.¹²⁸

Maar Vesna van de Balkan-Roma die met haar ouders eind jaren negentig naar Nederland kwam, maakt geen deel uit van een groot familieverband of een hechte Roma gemeenschap. Zij is daardoor wellicht minder vatbaar voor de als kwetsend bedoelde kwalificatie van *gadzje* voor hoogopgeleide Roma. Zij heeft niet de ervaring dat ze in de familie met scheve ogen wordt aangekeken. Renata (1984), ingetrouwd in een grote Nederlandse vooroorlogse Roma familie, ondervindt dat wel ten opzichte van haar oudste zoon die naar de havo mocht. Ze merkt dat je daarop beoordeeld wordt.

124 Abajo & Carrasco, *Experiencias*, 105-106.

125 Apayamiento is afgeleid van het werkwoord *apayarse* waarmee *Gitanos* aangeven dat iemand gedrag vertoont dat in hun ogen niet als des *Gitanos* beschouwd wordt. *Apayarse* is samengesteld rond het woord *payo*, waarmee niet-*Gitanos* aangeduid worden. Dat is het equivalent van *gadzjo* bij Roma en Sinti voor niet-Roma. Abajo & Carrasco, *Experiencias*, 38-39, 120 en 173-175. Zie ook Brüggemann, 'Romani culture', 449.

126 O. Beuchling, *Zwischen Payos und Gitanos*, via Brüggemann, 'Romani culture', 443.

127 Gkofa, *Greek Roma*, 205-206.

128 Vesna (1987) NH-7, 8-9.

Er is wel iets, in de gemeenschap, dat als je naar school gaat en je gaat werken, dan ben je dus een soort *gadzjo*.¹²⁹

Alle hoogopgeleide respondenten kregen ingepeperd dat ze vanwege hun opleiding en een baan in meer of mindere mate de grens naar de 'burgerwereld' hadden overschreden. Maar naar hun eigen gevoel horen ze zeker niet volledig thuis in de 'burgerwereld'. Dat constateerde Brands eveneens bij arbeiderskinderen die door een academische opleiding het eigen milieu waren ontstegen. Op de middelbare school betraden ze een wereld die hun ouders niet kenden, waardoor ze het idee hadden er alleen voor te staan. Ze hadden daar een constante druk ervaren om hoge cijfers te halen, omdat goede resultaten voor hen een bewijs vormden erbij te horen. Tegelijkertijd voelden ze een zekere afstand groeien tot thuis.¹³⁰

Dat ze er niet meer helemaal bij hoorden, kregen de hoogopgeleiden niet altijd recht in het gezicht gezegd. Denise (1982) werd als *gadzji* gezien toen ze op de basisschool ging werken, maar dat werd niet hardop gezegd. Dat geldt ook voor twee nichten van Bernard (1978) die mbo gedaan hebben en daardoor een uitzondering vormen op het kamp. Het gaat om blikken en insinuaties.

Die worden dus door al die burens schuin aangekeken en er wordt heel duidelijk gemaakt van waar ben je nou mee bezig? En als je dat dag in dag uit hebt, maakt dat het niet eenvoudiger.¹³¹

Dragana zag ze staren als ze 's ochtends naar haar werk ging.

Dan kwam ik andere zigeuners tegen en die keken met afschuw naar mij van: waarom gaat zij werken?¹³²

Hetty, met haar hbo-diploma, vermoedt dat de oudere generatie vindt dat ze te veel naar de 'burgerkant' is overgehield.

Dat zou best kunnen dat ze dat denken, dat ze misschien d'ruit valt of zo. Ik kan me best voorstellen dat iemand dat denkt. (...) Ik weet het niet, ik heb het ze nooit gevraagd eigenlijk.¹³³

Gisela (1978) en haar zus kregen vanuit de familie van de Generaal-pardongroep wel openlijk neerbuigende opmerkingen toen ze naar de mavo gingen.

'Daar heb je die Nederlandse trutjes.' Maar daar hadden wij eigenlijk bot gezegd schijt aan.

Door naar de mavo te gaan overschreden ze een grens. Ze waren overgelopen naar de 'burgerwereld'. Toch is het volgens Gisela niet zo dat ze door de Roma omgeving echt als *gadzji* wordt beschouwd.

129 Renata (1984) NL-9, 13.

130 Brands, *Die hoeft nooit meer wat te leren*, 291-294 en 304-305.

131 Denise (1982) NH-12, 16-17; Bernard (1978) NH-8, 7-8.

132 Dragana (1977) NL-3, 5.

133 Hetty (1992) NH-4, 14.

Je wordt beschuldigd van doen alsof, je doet fake, je doet net alsof je een Nederlandse bent. Maar ik ben van een vader en een moeder die duizend procent Roma zijn, dus hoe kan ik me nou een *gadzji* voelen? Ik kan de waarden en normen van *gadzje* overnemen, maar ik kan nooit een *gadzji* zijn.¹³⁴

In Tsjechië krijgen volgens Eliška (1983) Roma die via hun werk of de school van hun kinderen te innige banden onderhouden met ‘burgers’ commentaar van twee kanten.

De Tsjechen roepen zigeuner naar mij en de *cigáni* maken me uit voor *gadzji*.¹³⁵

Overigens heeft de omgeving van de hoogopgeleiden wel een punt. In praktische zin moeten kinderen die doorleren hun dag enigszins indelen op de manier zoals *gadzje* dat doen. Ze moeten onder meer vroeg opstaan om op tijd op school te zijn. Tsjechische Erika (1991) ging als enige kind uit het getto naar een school tien km verderop en moest 's middags huiswerk maken. Roma vrienden hingen op straat rond en als grap zeiden ze tegen haar dat ze wel een *gadzji* leek.¹³⁶ De Nederlandse Josef (1956) had diezelfde ervaring al decennia geleden. Hij werd voor *gadzjo* uitgemaakt omdat hij huiswerk moest maken en viool studeren. ‘Ik moet van Tata, zei ik dan. En dan waren ze stil.’¹³⁷

Josef had destijds wel het voordeel dat hij al in zijn jeugd in een huis woonde. De rust vinden om huiswerk te maken op het kamp waar iedereen in en uit de wagen loopt, is gecompliceerder.¹³⁸ Dat kan leiden tot botsingen met de familie. Renata (1984) zou het liefst zien dat haar zoon na een zware schooldag op de havo even kan bijkomen, om zich daarna weer goed op zijn huiswerk te kunnen concentreren. Toch verlangt ze van hem dat hij direct uit school begint, want je weet nooit of je even later niet met een wagen vol mensen zit, in dezelfde kamer waar de computer voor het huiswerk staat.

Omdat Roma mensen niet een afspraak maken als ze bij je langskomen. Als mijn schoonmoeder bijvoorbeeld komt, zij maakt geen afspraak, ze komt en ze gaat wanneer ze wil.¹³⁹

Die mensen vragen om weg te gaan zou ze nooit doen, want dan zou ze aangeven dat zij school en dus de *gadzje* wereld belangrijker zou vinden dan de familie. En dat druist volgens Renata in tegen de cultuur.

Onder een baas werken

Behalve het volgen van een opleiding werd ook het werken in loondienst door Roma en Sinti in Nederland beschouwd als horend tot het exclusieve domein van ‘burgers’.¹⁴⁰ Bijvoorbeeld Sara (1957) en Josef (1956) vinden, zelfs al hebben zijzelf wel vast werk ge-

134 Gisela (1978) NH-6, 9.

135 Eliška (1983) TL-6, 1 en 8.

136 Erika (1991) TH-4, 4. Zie ook Lukáš (1991) NH-10, 6.

137 Josef (1956) NH-11, 18-19.

138 Denise (1982) NH-12, 11-12; Raul (1971) NH-5, 10.

139 Renata (1984) NL-9, 18-19.

140 Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2018) 62.

had of onder contract gestaan, dat dat niet in de Sinti cultuur past, vooral voor mannen niet. Josef:

Die laten zich niet commanderen door een baas. D'r is er maar eentje die hun kan commanderen, dat is hun vader.¹⁴¹

Al grinnikend zegt Jacob (1970): 'Het is een eh... ondernemersras, kan je beter zeggen'. Het leren ging hem makkelijk af, maar toch had hij een hekel aan school. Ondanks een vwo-advies ging hij na de lagere school werken op een autosloperij op het kamp.

Want in die tijd zeker dacht niemand eraan om een vaste betrekking of een betaalde baan voor een baas te gaan nemen, die geen familie van je was of niet van je eigen soort. Want dat denksysteem was compleet anders en dat is het vandaag eigenlijk nog.

Volgens Jacob ontlenen Sinti op geen enkele manier status aan een vaste baan.

Voor iemand uit de burgersamenleving merk ik meer dat er aan een goeie baan, aan een vaste betrekking, een soort van eer te behalen is. Dat is het bij een woonwagenbewoner en een zigeuner niet, voor hem is dat eerder armoede.¹⁴²

Andersom voelde Jacob (1970) dat de onderwijzers van zijn school, hoewel ze dat niet hardop uitspraken, neerkeken op de sloperij. Dat vonden ze minderwaardig werk.¹⁴³

Een groot deel van de vooroorlogse en de Generaal-pardon Roma heeft evenmin een voorkeur voor een vaste baan. Bij de Balkan-Roma en de Nieuwe Roma daarentegen bestaat er nauwelijks aversie tegen vast werk. De *Rumungre* in Tsjechië, die 90 procent van de Roma daar uitmaken, waren door de arbeidsplicht in de communistische tijd al decennialang gewend om in loondienst te werken. Zijn grootvaders, zegt Tomáš (1985), hadden niet de kans om een opleiding te doen, maar als ongeschoold arbeider verdienden ze relatief goed. In dit neoliberale tijdperk verdienen *gadzje* met een opleiding beuidend meer dan de laaggeschoolde Roma. Tomáš is stratenmaker en moet werken als een paard tegen een schamel loon.¹⁴⁴ Radek (1980), die met alleen speciaal onderwijs nu met hard werken maar moeizaam kan rondkomen, ziet dat Roma langzaamaan een betere opleiding krijgen en proberen te leven als 'burgers'.

Roma willen nu de levensstandaard bereiken van de rest van de bevolking.¹⁴⁵

Wel bestaat er in Tsjechië bij de naar schatting 25.000 Vlachische Roma weerstand om onder een baas te werken. Antropoloog Maurits Eycken constateerde dat zij zich verheven voelden boven de *Rumungre* omdat die de oude tradities en gebruiken niet meer in ere hielden. Omdat de *Rumungre* bij de *gadzje* werkten waren zij kennelijk bereid om hun waarden en normen over te nemen. Maar volgens Eycken speelde mee dat de Vlachische Roma er prat op gingen dat ze rijker zijn, niet door te werken maar door za-

141 Sara (1957) NH-3, 1 en 19; Josef (1956) NH-11, 20.

142 Jacob (1970) NL-10, 4-5.

143 Jacob (1970) NL-10, 2-4 en 6.

144 Tomáš (1985) TL-10, 7-8.

145 Radek (1980) TL-8, 2-3.

kendoen. Dat bevestigt respondente Jana (1964) die jarenlang bij de politie werkte als assistente criminaliteitspreventie. *Rumungre* willen werken maar vinden geen werk, de Vlachische Roma handelen of zitten in de criminaliteit, zegt ze. Op basis van hun overlevingsstrategie wilden Eyckens Vlachische informanten bij het vergaren van inkomsten vooral de *gadzje* te slim af zijn. De contacten met de 'burgerwereld' stonden voor de Vlachen in het teken van het exploiteren van de niet-Roma.¹⁴⁶

'Gypsy/Travellers' in Engeland hechtten traditiegetrouw eveneens sterk aan hun autonomie, constateerde Sibley. De banden met 'burgers' bleven strikt beperkt tot handelscontacten. Op grond daarvan concludeerde hij dat ook zij de dominante samenleving als exploiteerbaar beschouwden.¹⁴⁷ Dit roept associaties op met de zeventiende-eeuwse afbeeldingen van 'heidens' en andere outcasts, getypeerd als maatschappelijke parasieten, als mensen die voor hun levensonderhoud afhankelijk waren van de maatschappij, maar er niet toe wilden behoren.¹⁴⁸ Maar Hetty (1992) kijkt vanuit haar kennis over marketing, opgedaan tijdens haar hbo-opleiding communicatie, vanuit een andere invalshoek naar de verhouding van Sinti tot de 'burgersamenleving'. Hetty vindt juist dat haar grootouders, die vroeger hun waren langs de deuren verkochten, vanwege die contacten met de rest van de bevolking in zekere mate geïntegreerd waren.

Vroeger met venten hadden ze ook banden met de burgermaatschappij. Oma ging langs de deur met handel. En ze moeten het je wel gunnen, ze moeten iets van je willen kopen. Dus waren er altijd wel banden.¹⁴⁹

Lucassen wees erop dat Roma en Sinti veel gemeen hadden met andere groepen die vanuit economische noodzaak een trekkend bestaan leidden. Zij maakten gebruik van de vraag naar goederen en diensten die voor reguliere en grotere bedrijven economisch niet interessant of te onzeker waren. De sterke voorkeur voor het zelfstandig ondernemerschap kon daarom volgens hem niet opgevat worden als een exclusief kenmerk van de 'zigeuncultuur'. Aan de andere kant namen Roma en Sinti in het verleden, als het zo uitkwam, (tijdelijk) werk aan, zoals Sara en Jozef dat deden.¹⁵⁰ Blijkbaar was het voor de oudere respondenten cultureel gezien al niet ondenkbaar om bij *gadzje* te werken. Toen bijvoorbeeld Hannes (1956) op zijn twaalfde van school ging, had hij allerlei baantjes, variërend van fruitplukker tot klusser in de bouw.¹⁵¹

Jongere respondenten in Nederland zijn beduidend minder negatief over een vaste baan of werken onder een baas, met name de hoogopgeleiden. Hetty (1992) kent in haar omgeving een aantal jonge Sinti met een vaste baan. Als je een redelijk inkomen wilt verdienen, heb je geen keus, vindt ze. Dat geldt ook voor Denise (1982):

146 Eycken, *Roma-zigeuners*, 34-36 en 93-95. Jana (1964) TH-8, 6.

147 Sibley, *Outsiders*, 55-56.

148 Reinold, *The representation*, 14-16, 39-40 en 135-137.

149 Hetty (1992) NH-4, 19.

150 Sibley, *Outsiders*, 55-56; Overbekking, *Woonwagenbeleid*, 65; Lucassen, 'The clink of the hammer', 154-155.

151 Hannes (1956) NL-8, 11.

Als ik het dan heb over mijn generatie, de meesten werken gewoon. En het is eigenlijk niet van nou, ik ga niet voor een baas werken, of dat kan ik niet.¹⁵²

Het goede inkomen is daarbij een doorslaggevende reden. Raul (1971) werkte jaren bij een casino, uiteindelijk als croupier. Dat leverde hem enig aanzien op, al ging dat niet om zijn functie.

Maar ik verdiende heel veel geld. En dat is in onze cultuur ook wel heel belangrijk en dat dwingt ook een beetje respect af. Dus wie veel geld verdient die krijgt ook veel respect. Dus ik was een jonge jongen met een groot inkomen.¹⁵³

Het is dus niet de maatschappelijke positie die ontzag inboezemt, maar het geld. De belangrijkste symbolisering daarvan is nog altijd de auto. Dat ondervond Overbekking al in de jaren tachtig toen hij veldonderzoek deed op woonwagencampen. Om geloofwaardig over te komen schafte hij een tweedehands Mercedes aan.¹⁵⁴ Carel Kras werkte rond 2000 als onderwijzer voor Roma kinderen in de Amsterdamse Bijlmer en drong er bij een huisbezoek bij ouders op aan dat ze hun kinderen regelmatig naar school zouden laten gaan.

En dan kwam ik ze uitleggen dat het belangrijk was dat hun kinderen lezen en schrijven leerden. 'Waarom?', vroegen ze dan. 'Kijk naar buiten: dat is jouw auto en dat is onze auto.' En dan stond daar een blinkende Mercedes. 'Jij kan lezen, wij niet. Waarom hebben we het nodig?'¹⁵⁵

De dochter van Marieke (1952) kon van haar eigen geld een nieuwe auto kopen en was daar trots op. 'Héél trots als een aap.' Met haar mbo-diploma heeft ze een vaste baan, als ambtenaar, hoe meer *gadzje* kun je zijn! Marieke, zelfverklaard anti-overheid, kreeg op het kamp niet rechtstreeks te horen hoe ze erover dachten dat haar dochter een ambtenarenbaan had. Ze weet wel dat dat nieuws 'als een speer rondging'. Na de aankoop van de auto werd er echter steeds geïnformeerd naar hoeveel haar dochter dan wel verdiende. Marieke liet zich niet uit de tent lokken: 'Nou, meer dan een uitkering, hè!'¹⁵⁶

De zoon van Magda (1971) met een hbo-diploma werkt ook voor een baas en heeft een nieuwe auto gekocht. De Roma omgeving is afgunstig op die auto maar op zijn baan kijken ze neer.

Bij Roma ben je als je voor een baas werkt een *gadzjo*. Een boer. En dan ben je het slafie. Dat is nog altijd. Alleen, ik denk dat als ze op zijn bankrekening kijken, dat ze allemaal wel zo'n slafie willen zijn. En tuurlijk, het is best zwaar, iedere dag moet jij naar je baas, jij moet om zo laat opstaan, je moet je uren maken. Het is iedere dag wel moeten. Maar aan het einde van de maand kijk je op je rekening en dan denk je van ja, daar doe ik het weer voor.¹⁵⁷

152 Hetty (1992) NH-4, 13-14; Denise (1982) NH-12, 8.

153 Raul (1971) NH-5, 10.

154 Interview J. Overbekking (28.05.2019) 4.

155 Interview C. Kras (27.11.2015) 1.

156 Marieke (1952) NL-4, 8 en 10.

157 Magda (1971) NL-5, 21-22.

Ondanks dat er in de opvattingen over werken in loondienst sprake is van een kentering, wordt het idee dat werken onder een *gadzje* baas haaks staat op de eigen cultuur dus nog breed gedeeld. Lucassen zocht de historische verklaring voor de huidige aver­sie tegen het werknemerschap in een verleden van stigmatisering en discriminatie.¹⁵⁸ Het neerkijken op een dienstverband bij *gadzje* en de voorkeur voor het eigen baas zijn, moet gezien worden als een reactie op de van oudsher vernederende en soms vijandige bejegening door de rest van de samenleving.

Succesfactoren voor het ondernemerschap van Roma en Sinti waren hun flexibiliteit, mobiliteit en kleinschaligheid. In tijden van maatschappelijke veranderingen speelden zij het steeds klaar om nieuwe lucratieve economische niches te vinden.¹⁵⁹ Maar toen de handel in Nederland in het slop raakte, kwam er schijnbaar een einde aan hun vindingrijkheid. Dat kwam niet alleen doordat het trekken niet meer mogelijk was, want voor het venten was er al steeds minder klandizie. Door het groeiende eigen autobezit in de jaren zestig nam de actieradius van 'burgers' enorm toe en in de winkelcentra hadden ze een veel grotere keus dan verkoop aan de deur kon bieden.¹⁶⁰

Sinds zij met ingang van 1965 aanspraak konden maken op een bijstandsuitkering is het de meeste vooroorlogse Roma en Sinti en later de Generaal-pardon Roma niet meer gelukt om uit de uitkering te komen. Sibley zag een parallelle ontwikkeling bij de 'Gypsy/Travellers' in Engeland. Toen de overheid het trekken inperkte, werden zij in groten getale als werkloos geclassificeerd. De sociale uitkering werd door hen volgens Sibley evenzeer opgevat als inkomsten uit de te exploiteren samenleving.¹⁶¹ Een vergelijkbare uitkeringsafhankelijkheid is aan te treffen in achterstandswijken, zoals de Wielenpôlle in Leeuwarden. Een overeenkomst tussen de bewoners van die wijk en Roma en Sinti was het diepe wantrouwen tegen wat van buiten de wijk kwam. Voor de bewoners van de Wielenpôlle was het een levenshouding geworden om net te doen of ze meewerkten aan de verplichtingen die de gemeente tegenover een uitkering stelde, om ondertussen te peilen of er meer te halen viel.¹⁶² In Tsjechië kunnen arme Roma zich zo'n inactieve houding niet permitteren. Zij moeten inventief zijn om zwarte inkomsten te verwerven om van te leven. Hun uitkeringen gaan vaak al op aan commerciële verhuurders van armenhostels, worden weggesluisd via een schuldenregeling of verdwijnen in de handen van woekeraars. Maar in Nederland lijkt ook door veel Roma en Sinti een uitkering gevoelsmatig niet opgevat te worden als (tijdelijk) sociaal vangnet, maar als een basisinkomen waar in hun ogen eventueel bovenop verdiend mag worden.¹⁶³

De voorwaarden voor het krijgen van een uitkering zijn door het versoberen van de sociale zekerheid wel steeds strenger geworden. Sinds uitkeringsgerechtigden met behoud van uitkering moeten werken, kreeg Gisela (1978) in haar omgeving van Generaal-

158 Lucassen, 'The clink of the hammer', 155.

159 Sibley, *Outsiders*, 55-56.

160 Overbekking, *Woonwagenbeleid*, 65.

161 Sibley, *Outsiders*, 72.

162 J. Koelewijn, 'Wonen in de Wielenpôlle, een van de armste wijken van Nederland', *NRC Handelsblad* (15.06.2018). Koelewijn portretteert hierin het gezin Moed door de ogen van dochter Bea die als enige van de wijk ooit naar het gymnasium ging en Rechten studeerde.

163 Van Ooijen, *Je moet weg*, 33; Seidler e.a., *Monitor Sociale Inclusie* (2020) 60.

pardon Roma minder vaak de vraag waarom ze eigenlijk werkt. Met een baan verdienen je meer dan met een uitkering, dus kun je maar beter voor een salaris werken, vindt ze.

Kijk, bij sommige mensen die echt niet kunnen en afwijkingen of wat dan ook hebben, dan heb ik er alle begrip voor. Maar niet voor luie mensen. Want dan zeg ik zoals de Nederlanders dat zeggen: moet ik voor hen belasting gaan betalen? Hahaha.¹⁶⁴

Afstand tot de eigen gemeenschap

De Roma en Sinti die in de hogere varianten van het onderwijs zitten, in zowel Nederland als Tsjechië, zitten meestal met alleen niet-Roma in de klas of de collegebanken. Ze putten steun uit vriendschappen met mensen met wie ze ervaringen delen. Door dat netwerk van niet-Roma ontstond er onvermijdelijk een zekere afstand tussen hun eigen leven en de wereld thuis. De vrienden die ze opdeden in het hoger onderwijs kwamen uit doorgaans meer bemiddelde en hoger opgeleide gezinnen. Op het gymnasium had Erika (1991) bijvoorbeeld vriendinnen die in villa's woonden terwijl zijzelf uit het getto kwam.¹⁶⁵ Die emotionele steun van buiten de eigen kring voor kinderen die een eigen weg gaan, is cruciaal om zich in die nieuwe omgeving te kunnen handhaven, constateerde Sterckx bij haar Turkse en Marokkaanse respondenten. Dat gold in het bijzonder voor de vrouwen. Die hadden van huis uit weinig bewegingsvrijheid. Zonder de school bestond hun wereld alleen uit zussen en nichten. Net als voor die meisjes geldt voor Roma en Sinti dat als ze een stap willen maken, als ze opwaartse mobiliteit willen forceren, dan moeten ze steun zoeken bij een vriendenkring van mensen buiten het netwerk van huis uit.¹⁶⁶ In onderzoek van sociale wetenschappers Mária Székelyi, György Csepeli en Antal Örkény hadden veel hoogopgeleide Hongaarse Roma dan ook een uitgebreide niet-Roma vriendenkring. Hun ouders hadden hen al bijgebracht dat ze bereid moesten zijn om onder niet-Roma te verkeren als ze in het leven wilden slagen. Over hun (toekomstige) kinderen spraken ze de verwachting uit dat die door hun eigen maatschappelijke positie verder af zouden komen te staan van hun Roma familieachtergrond.¹⁶⁷

Contact met *gadzje* vrienden en collega's lijkt Roma met een hogere opleiding haast onvermijdelijk in de armen van de 'burgermaatschappij' te drijven. Het risico bestaat dat iemand zich nergens echt thuis voelt. Dat geldt niet alleen voor mensen uit een etnische of culturele minderheid. Ook mensen die sociaal stegen vanuit een arbeidersachtergrond voelden zich overal een buitenstaander, signaleerde Brands. De meesten van zijn respondenten voelden zich weliswaar loyaal aan het milieu van thuis, maar hadden zowel daar als ook bij medestudenten en later collega's nooit het gevoel er echt bij te horen.¹⁶⁸

In letterlijke zin moeten hoogopgeleide Roma in Tsjechië vaak afstand nemen van de familie en de gemeenschap. Als afgestudeerde moet je voor kansen op een goede baan

164 Gisela (1978) NH-6, 8-9.

165 Erika (1991) TH-4, 9.

166 Sterckx, *Trouwen met een vreemdeling*, 186 en 233.

167 Székelyi, Csepeli & Örkény, 'Ambitious education', 14-16.

168 Brands, *Die hoeft nooit meer wat te leren*, 291-294.

bereid zijn om naar een grotere stad te verhuizen. Voor meisjes is dat een nog groter dilemma, van hen wordt niet makkelijk geaccepteerd dat ze op zichzelf gaan wonen in de grote stad. Een Roma vriendin van Lukáš (1991) heeft dat toch gedaan.

Een hele grote stap. En vooral voor een meisje. En ook voor de familie, want ik kan me voorstellen dat mensen roddelen over de familie: zie je wel, ze heeft geen gezin, ze woont alleen als een *gadzje* vrouw.¹⁶⁹

Tsjechische Vladimír (1986) was al heel jong weg bij zijn familie want hij groeide op in een kindertehuis en een pleeggezin. Na zijn studie had hij vooral 'burgers' als vrienden, in zijn vrije tijd ging hij nauwelijks met Roma om. Veel academici keren volgens hem niet naar het oorspronkelijke milieu terug omdat ze gezien worden als *gadzje*. Maar aan de andere kant wordt hij ook niet volledig als Tsjech geaccepteerd.

Er is altijd wel iemand die je zigeuner noemt. Mensen zeggen dat het geen probleem is, maar uiteindelijk is het dat wel. Elke dag weer moet ik mijn persoonlijkheid verdedigen, als Rom of als Tsjech. Het is zichtbaar, het maakt uiteindelijk toch een verschil uit.¹⁷⁰

In Nederland zijn de sociaaleconomische verschillen tussen Sinti en Roma en 'burgers' minder groot dan in Tsjechië. Toch kan iemand van de oudere generatie als Hannes (1956) zich de armoede uit zijn jeugd nog goed herinneren. Voor een beter bestaan voor zijn kinderen en kleinkinderen is naar school gaan en een maatschappelijk bestaan nodig, in zijn overtuiging.

Laat ze gewoon meedoen aan het normale leven. Want je wil niet dat je kleinkinderen meemaken wat je ouders en je grootouders meegemaakt hebben.¹⁷¹

De vaste huisvesting sinds de Woonwagewet van 1968 is een belangrijke ontwikkeling geweest om tegen wil en dank meer als 'burgers' te gaan leven.¹⁷² Sommige mensen van de oudere generatie mijmeren nog altijd over het romantische trekkersbestaan, maar de jongste generatie zoals de kinderen van Renata (1984) kunnen zich daar volgens haar nog nauwelijks een voorstelling van maken.

Die zijn zoiets niet meer gewend. Kijk, als die aan het rondreizen waren, waren die zonder toilet, of zonder douche. En in die kleine wagens met zoveel personen. En de jongeren nu zitten 24 uur per dag op hun telefoontjes, dus dan hebben ze geen internet, haha.¹⁷³

Miloš (1947) is gaan beseffen dat het oude leventje niet meer bestaat. De toekomst vraagt dat hun kleinkinderen een opleiding moeten hebben en een goeie baan. Als zijn vrouw Tijana (1962) zelf nu jong geweest zou zijn, had ze dat ook gewild.

169 Lukáš (1991) TH-10, 13.

170 Vladimír (1986) TH-2, 3.

171 Hannes (1956) NL-8, 24.

172 De Griekse hoogopgeleide Roma respondenten van Gkofa waren allemaal sedentair. Daardoor waren ze in staat om zo'n netwerk op te bouwen. Gkofa, *Greek Roma*, 175.

173 Renata (1984) NL-9, 6.

Een minister verdient een miljoen, twee miljoen per jaar. En wat krijg ik nou? Niks. Dus als ik een goeie school had gehad, misschien was ik dan nu minister geweest.

Nu heeft ze haar hoop gevestigd op een kleinzoon die op het gymnasium zit.

Ik zeg tegen mijn kleinkind: Jij moet naar Leiden gaan studeren. En daar in een studenten-huis wonen.¹⁷⁴

Gemengde huwelijken

Het trouwen met een ‘burgerpartner’ leidt er meestal toe dat Roma en Sinti in zekere zin gaan leven als *gadzje*. Het omgekeerde gebeurt ook, dat iemand die al meer openstaat voor contacten met *gadzje* eerder geneigd is om met een ‘burger’ te trouwen. In Nederland is het moeilijk om binnen de Sinti wereld een huwelijkskandidaat te vinden. Alle kinderen van de opa van Bernard (1978) en ook diens zusters bijvoorbeeld zijn met een ‘burger’ getrouwd. Na de genocide van Roma en Sinti door de nazi’s in de Tweede Wereldoorlog was de keus uit eigen kring beperkt.

En dan krijg je een ander type kamp, een ander type familie. Dat verandert dan.¹⁷⁵

Sara (1957) zelf is bewust niet met een Sinti man getrouwd, omdat ze dan niet buiten de deur had mogen werken. ‘Ik zat in de muziek, dus eerlijk gezegd, ik had wat meer vrijheid nodig.’ Haar opa was tegen gemengde huwelijken maar moest toch toezien hoe sommige zoons met ‘burgermeisjes’ trouwden.

Maar je hebt ook families die puur kiezen voor Sinti, die ook introuwen bij elkaar. Die gaan daar ook wel ver in, neven en nichten en zo. Die heb je er ook bij.¹⁷⁶

Ook bij Raul (1971) komt het binnen de familie wel voor dat een volle neef en nicht met elkaar trouwen. Een Sinti vrouw geldt binnen de cultuur als ideaal, dan is het feest extra groot. Zelf was hij met een Indische vrouw getrouwd.¹⁷⁷ Renata (1984), zelf ingetrouwd vanuit Slowakije, wil liever niet dat haar zoon met een Nederlands meisje trouwt.

Maar als mijn zoon zegt: ‘Ik heb een Nederlands meisje gevonden en ik ben verliefd op haar geworden.’ Okay! Ik moet zeggen dat het altijd mooier is wanneer het een Roma meisje is, hé? Maar als dat gebeurt, dan kun je geen nee zeggen. Dat kun je niet tegenhouden, hé.¹⁷⁸

Zelfs in de behoudende Generaal-pardonfamilie van Juliano (1981) zijn er meerdere gemengde huwelijken. Een tante is getrouwd met een Marokkaanse man, een nicht met een Koerd en een andere nicht met een Antilliaan. Zijn eigen broer heeft een Neder-

174 Miloš (1947) NL-2, 8 en 10.

175 Bernard (1978) NH-8, 5.

176 Sara (1957) NH-3, 15.

177 Raul (1971) NH-5, 13-14.

178 Renata (1984) NL-9, 12-13.

landse vrouw. Alleen daaruit al, vindt Juliano, kun je opmaken dat de Roma cultuur verwaterd.¹⁷⁹

Vesna (1987) was met een Roma man uit Macedonië getrouwd, maar het huwelijk hield geen stand. Hij was jaloers en beknotte haar te zeer in haar vrijheid. Haar ex was laagopgeleid en dat was volgens Vesna het belangrijkste probleem.

Het is heel erg belangrijk om een relatie te hebben met iemand die op hetzelfde niveau zit. Iemand die gestudeerd heeft, ziet heel veel dingen in het leven heel anders dan iemand die niet heeft gestudeerd.¹⁸⁰

Voor een hoogopgeleide Roma vrouw is het moeilijker om een Roma man te vinden, weet Gisela (1978).

Dan was je te ver gevorderd, zeg maar, slimmer. En daar houden de meeste mensen niet van.¹⁸¹

Maar ook laagopgeleide Dragana (1977) vindt Roma mannen te behoudend.

Ik vind dat als je in de zigeunerwereld zit, dan blijf je echt hangen. Je komt niet vooruit. Bij een zigeunerman mag je niet werken.¹⁸²

De dochter van Marieke (1952) is om die reden met een 'burgerjongen' getrouwd, om te kunnen blijven doorwerken. Toch is het Hetty (1992) wél gelukt om met een ruimdenkende Sinti man te trouwen. Ze ontmoette hem toen ze met een hele groep Sinti naar de Efteling ging en daarna hielden ze via sociale media contact.¹⁸³

In Tsjechië is het strikken van een hoogopgeleide Roma man een *trending topic* voor hoogopgeleide Roma meisjes onder elkaar. Volgens Marie (1990) is het heel moeilijk om een Roma vriendje te vinden, om te beginnen omdat er meer meisjes dan jongens hoogopgeleid zijn. Roma jongens lijken last van koudwatervrees te hebben.

Ik denk ook dat er een soort angst is voor hoogopgeleide meisjes, van hun kant, van de kant van de jongens. Want ze zijn anders, ze proberen net als *gadzje* te doen.¹⁸⁴

Voor Vlachische Roma is er nog de extra hindernis dat een huwelijk met *Rumungre* al als een gemengd huwelijk gezien wordt. Daarom was de vader van Milada (1972) tegen haar huwelijk. 'Mijn vader sloeg mij en heeft me een keer bij de keel gegrepen.' De traditie schrijft voor dat Vlachische Roma onderling trouwen. 'De Rumungre worden beschouwd als mensen met een lagere status.'¹⁸⁵

De Roma gemeenschap in Tsjechië is in relatieve en absolute zin veel groter dan in Nederland. Daarom is het voor de grote groep laagopgeleide Roma veel gebruikelijker om

179 Juliano (1981) NH-10, 4.

180 Vesna (1987) NH-7, 9.

181 Gisela (1977) NH-6, 13.

182 Dragana (1977) NL-3, 9-10.

183 Marieke (1952) NL-4, 14; Hetty (1992) NH-4, 14.

184 Marie (1990) TH-7, 8.

185 Milada (1972) TH-5, 4-5.

onderling te trouwen. Voor het vinden van een hoogopgeleide Roma partner is een extra complicerende factor dat succesvolle Tsjechische Roma al vanaf de communistische tijd de neiging hadden om in de 'burgermaatschappij' op te gaan en onzichtbaar te worden.

Conclusie

Een groot deel van de Tsjechische en Nederlandse Roma en Sinti vertoont nog altijd een onwillige houding ten opzichte van school, ondanks dat er inmiddels meerdere generaties kinderen op school gezeten hebben. De ouders ervaren een duidelijk cultureel onderscheid tussen hun eigen wereld en de dominante samenleving. Ze zijn bang dat hun kind door het opdoen van schoolkennis en door de omgang met *gadzje* kinderen de normen en waarden uit de 'burgermaatschappij' zal overnemen. Hoe meer opleiding, des te groter wordt de afstand tot het ouderlijk milieu, vinden veel ouders.

Aan de weerstand tegen het onderwijs ligt het gevoel ten grondslag dat de 'burgermaatschappij', waar het onderwijs deel van uitmaakt, een vijandige en onveilige wereld is. Om zich daartegen te wapenen bestaat er binnen families een grote onderlinge saamhorigheid. Die sterke betrokkenheid op elkaar beschouwen Roma en Sinti als kernwaarde van hun culturele eigenheid. Maar in werkelijkheid is dat beslist geen exclusief kenmerk van de Roma en Sinti cultuur te noemen. Ook andere minderheden die net zoals zij minder geïndividualiseerd zijn dan de dominante meerderheid in Nederland en Tsjechië, zijn sterk naar binnen gekeerd. Ook in die minderheden prefereren mensen het huwen in eigen kring, houden ze vast aan traditionele rolpatronen en hebben ze een vergelijkbare bezorgdheid om de eerbaarheid van de meisjes. Toch is er wel een belangrijk verschil. Andere minderheden vatten in hogere mate het onderwijs op als springplank voor sociale stijging en Roma en Sinti doen dat in het algemeen niet. Meer dan andere laagopgeleide ouders staan zij afwijzend tegenover het voortgezet onderwijs. Ze hebben een lage dunk van het nut van de kennis die hun als jongvolwassen beschouwde kinderen daar nog kunnen opdoen.

Veelzeggend in dat opzicht is dat vrijwel alle Nederlandse en Tsjechische hoogopgeleide respondenten de ervaring hebben dat ze vanwege hun opleiding door hun eigen omgeving als *gadzje* zijn bestempeld. Die betiteling doelt op de houding dat hoogopgeleiden zich net zoals *gadzje* verheven zullen voelen boven de Roma, maar is neerbuiwend bedoeld. Hoogopgeleide Roma en Sinti ervaren die aanduiding dan ook als krenkend. Toch dekt die beschuldiging enigszins de lading. Roma en Sinti met een opleiding gaan een leven leiden zoals dat van de 'burgers'. Al tijdens het voortgezet onderwijs zaten ze vaak met alleen 'burgerkinderen' in de klas. Op het hbo en de universiteit waren ze bijna zonder uitzondering de enige van Roma komaf. Ze bouwden daardoor een niet-Roma netwerk op dat hen kon steunen in hun onderwijs carrière en hun maatschappelijke loopbaan. Met het aanknopen van banden met de rest van de samenleving ontstond er haast onvermijdelijk een lossere band met de eigen gemeenschap.

Veel Roma en Sinti, in beide landen, voelen de behoefte om de gelederen gesloten te houden en afstand tot de 'burgermaatschappij' te bewaren. Die behoefte bestaat bij an-

dere minderheden ook, maar bij hen mag die niet ten koste gaan van sociale stijging. Roma en Sinti nemen op de koop toe dat die houding kan leiden tot een marginaal bestaan. Hun afzijdige houding ten opzichte van de rest van de samenleving is op te vatten als een in de loop van de geschiedenis gegroeide tegenreactie op hun voortdurende ervaringen met stigmatisering en discriminatie. Langdurige maatschappelijke afwijzing resulteerde in afstandelijkheid. Daarom hielden de meesten vast aan hun geïsoleerde positie toen naoorlogse ontwikkelingen een grotere maatschappelijke integratie noodzakelijk maakten. Want al is in Nederland het rondtrekken verleden tijd en het venten al sinds tientallen jaren niet lonend meer, toch volharden de meesten in het afwijzen van het 'burgerlijk' bestaan van school en werk. Al is in Tsjechië als ongeschoold arbeider geen droog brood meer te verdienen en is inmiddels voor elke baan een diploma nodig, toch wordt een opleiding door de meeste Tsjechische Roma misprijzend met *gadzje* geassocieerd. Wel is een opmerkelijk verschil tussen Nederland en Tsjechië de status die aan het werken in loondienst wordt toegekend. De meeste Roma en Sinti in Nederland kijken daarop neer. In hun ogen is het typisch des 'burgers' om in een onderdanige positie onder een baas te werken. Zij willen niet in de positie van 'slaaf' werken. Ze willen eigen baas zijn, ook al blijkt daar geen toekomst in te zitten. Het gros van de Tsjechische Roma doet echter niet neerbuigend over loondienst. Zij leidden al meer dan twee eeuwen een sedentair bestaan. En waar de vier decennia communisme nauwelijks effect hadden op het belang dat Roma daar aan een goede opleiding zijn gaan hechten, heeft de arbeidsplicht ervoor gezorgd dat zij wel status ontlenden aan een vaste baan. Waar Nederlandse hoogopgeleiden met een baan wel een mengeling van respect en jaloezie mee opwekken, is een goed inkomen. Ook staat de jonge generatie in Nederland in het algemeen minder negatief tegenover het werknemerschap. Vooral voor de Tsjechische arme Roma geldt dat zij weinig mensen met een vaste baan om zich heen zien. Kansrijke Roma met een opleiding trekken weg naar betere buurten en regio's met meer werkgelegenheid.

In beide landen is het aantal hoogopgeleiden nog zeer beperkt en de algemene integratie gering. De school is in de ogen van de meeste Roma en Sinti de plek waar hun nog kwetsbare kinderen blootstaan aan ongewenste invloeden uit de 'burgersamenleving' en daarom voelen ze weerstand tegen het onderwijs. Het gaat dus niet alleen om maatschappelijke beperkingen die een rem vormen op de groei van een onderwijs traditie, ook culturele opvattingen die gericht zijn op het behoud van de gemeenschap hebben tot gevolg dat substantiële sociale stijging tot nog toe uitbleef.

PORTRET TSJECHISCHE LUKÁŠ (1991)

Lukáš kon ons niet thuis ontvangen, zei hij, omdat hij met meerdere studenten een kamer deelt. We hebben afgesproken in een coffeecorner in een groot winkelcentrum. Het is een innemende jongen met een rond gezicht dat op lachen staat. 'Iedereen houdt van Lukáš!', zal een vrouw van een ngo mij later zeggen.

Hij spreekt goed Engels maar in het begin heb ik moeite om hem te verstaan. Eerst denk ik dat hij een spraakgebrek heeft, maar hij blijkt bijna doof te zijn. Hij wil recht tegenover me zitten om te kunnen liplezen. Ondanks zijn handicap ging hij niet, zoals zijn vader, naar het speciaal onderwijs. Zijn moeder, die mbo elektrotechniek deed tot ze als tiener zwanger werd, wilde per se dat Lukáš verder zou komen dan zij.

Ze is een echte vechter. Ze liep alle basisscholen in de stad af en ze gaf niet op. De school zou in september beginnen en pas veertien dagen van tevoren vond ze een school voor mij. Ze wilde niet accepteren dat ik gehandicapt ben. Thuis werd ik nooit zo behandeld. Zij zei nooit: 'Ach arme, jij kunt dat niet, want je bent doof'.

Vooral aan de laatste jaren op de basisschool heeft hij weinig mooie herinneringen.

Er waren altijd kinderen die me uitscholden: Hé, jij, zigeuner! Maar juist zij hebben mij gemotiveerd. Want ik hoorde de hele dag: zigeuners stelen, zigeuner dit, zigeuners dat. En als je dat steeds hoort, maakt dat je kwaad. Dus wilde ik me bewijzen.

Het is hem uiteindelijk gelukt om iedereen te slim af te zijn. Daarom vertelt Lukáš met aanstekelijk plezier over zijn schooltijd. Toen hij de directeur van het buurthuis gefrustreerd vertelde over zijn schooladvies aan het einde van de basisschool, het laagste niveau beroepsopleiding, was die ervan overtuigd dat hij te laag werd ingeschat. Lukáš liep vooral ver achter met wiskunde.

Van oktober tot april gaf hij me bijles, met wiskunde van de vijfde, de zesde, de zevende, de achtste en de negende klas. Ik kwam altijd en altijd weer bij hem, elke dag. Ik kan zeggen dat ik veel geluk had met deze man. Als ik hem niet had gehad...

Hij deed het toelatingsexamen tot een prestigieuze bedrijfseconomische middelbare school, ook al had zijn wiskundelerares gezegd: 'Lukáš, doe dat niet, je bent het niet waard.' Maar hij slaagde glansrijk. Hij was de eerste Rom in het 104-jarige bestaan van deze school.

Ik zie nog de reacties voor me, daar op de gang, van leraren die zeiden: 'Dat is 'm, dat is 'm'.

Na de middelbare school is hij Romani Studies gaan doen, omdat hij meer kennis wilde hebben over de Roma geschiedenis en cultuur. Zijn belangrijkste drijfveer was dat hij altijd een weerwoord wilde hebben bij de voortdurende denigrerende opmerkingen over Roma.

Onwillekeurig groeiden Lukáš (1991) en zijn Roma vrienden langzaam maar zeker uit elkaar. Zij gingen in het weekend uit en sliepen de volgende dag een gat in de dag, terwijl hij achter de boeken zat. Wel hadden ze respect voor hem.

Als ik iemand tegenkwam, zei ik altijd: ‘Ciao, hoe gaat het, waar ben je mee bezig?’ En toen ze dat zagen, begrepen ze dat ik niet verander, dat ik geen gadzjo word, ik ben nog steeds Roma. Ik ben nog steeds zoals zij. En dat hielp andere ouders om hun kinderen naar school te sturen, weet je, omdat zij eerder geen voorbeeld hadden. Want hier in de Tsjechië moet je er niet voor uitkomen dat je Roma bent, want dan raak je je baan kwijt. Dus zeggen ze: ik ben een Tsjech, ik heb geen Roma familie.

Lukáš wil me wel in contact brengen met een paar jonge, laagopgeleide Roma in zijn geboortestad. Onderweg komen we langs Lety en hij stelt voor om uit te stappen. Op de plek van het voormalige Roma naziconcentratiekamp staat een enorm bio-industrieel varkensbedrijf. De penetrante stank van varkensmest zal nog uren in onze neus blijven hangen. In een uithoek van het terrein is in 1995 een gedenkplaats ingericht, op initiatief van toenmalig president Václav Havel. Er staan een paar houten barakjes, met in één daarvan een kleine tentoonstelling en er is een maquette van het hele kamp. Lukáš valt stil. Hij wijst om zich heen. In de lieflijke omgeving van het kamp, in de bossen en bij het meertje, zijn in 1942 en 1943 talloze Roma begraven. Hij ervaart hier de pijn en het verdriet. Ik vertel hem dat de Nederlandse kunstenaar Armando de omgeving van Kamp Amersfoort, waar hij opgroeide, een ‘schuldig landschap’ noemde. Zo voelt Lukáš het hier ook.

Als Roma student heb je geen vrije tijd meer, zegt hij. Roma vragen om hulp bij brieven van de dokter of van het gerecht, Roma organisaties vragen of hij een artikel wil schrijven of iets wil organiseren. Eigenlijk heeft hij het te druk. Naast zijn bachelorstudie loopt hij ook nog drie dagen in de week stage bij de Amerikaanse ambassade in Praag. Maar hij kan moeilijk nee zeggen, omdat hij het belangrijk vindt om andere Roma verder te helpen. Hij twijfelt nu over zijn toekomst. Hoe kan hij de zaak van de Roma beter dienen, als activist of als wetenschapper?

Van niet-Roma hoort hij vaak dat hij natuurlijk geen échte Rom is. Want iemand die studeert en zo op de gadzje lijkt in manier van doen, komt natuurlijk niet uit een getto. Dan kan Lukáš even lekker provoceren.

En dan is het mijn beurt! Jawel, wij leefden tussen alleen maar Roma. Jawel, wij waren altijd te luidruchtig. En jawel, ik speelde altijd tot laat in de avond buiten in de goot!

Niettemin voelt hij zich soms gespleten, zegt hij. Zoals laatst, toen hij naar Oost-Slowakije zou gaan voor research, een lang voorbereide reis waarvoor hij subsidie gekregen had. Toen kreeg zijn oma een boze droom dat hem daar iets noodlottigs zou overkomen. Hij was eerst niet van plan zich te laten tegenhouden, maar oma stookte de hele familie tegen hem op. ‘En ik ging niet, ik bleef thuis’. Hij heft zijn armen in een machteloos gebaar in de lucht, maar kan er ook wel om lachen.¹⁸⁶

186 Lukáš (1991) TH-10. Citaten op 8, 7-8, 5 en 8, 7, 6-7, 2, 15. Zie over concentratiekamp Lety u Písku hoofdstuk 9 en <http://www.romea.cz/en/news/czech/analysis-the-Lety-romani-holocaust-site-as-a-gestapo-concentration-camp> (geraadpleegd op 20.05.2021).